Дезідерій Еразм Роттердамський

Похвала Глупоті,

або

Похвальне слово Дурості,

виголошене Еразмом Роттердамським

Переклад Володимира Литвинова

ПЕРЕДМОВА(1)

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ ШЛЕ ВІТАННЯ ТОМАСОВІ МОРУ

Нещодавно я повертався з Італії до Англії, здолавши увесь той шлях верхи на коні. А щоб не марнувати часу на теревені з неуками, обмірковував спільні наші студії та згадував друзів — вельми вчених і вельми приємних, — яких тут маю. Серед них тебе, мій Море, я згадував найчастіше. Звик бути разом з тобою, тому, перебуваючи далеко, мусив утішатися принаймні спогадами. Це для мене велика радість, і хай я згину, якщо в житті моїм траплялося щось приємніше!

Отож, аби заповнити час, мало придатний для серйозних роздумів, став гадати, чим би його зайнятись, і надумав розважитись "Похвалою Дурості". Ти запитаєш: а чи не Афіна Паллада таке нараяла мені? Відповім: ні. Першим навело на цю думку твоє родове ім'я МОР. Воно дуже схоже на давньогрецьке слово МОРІА — "дурість", від якої ти, за переконанням всіх, справді далеко, а порівняно з іншими, перебуваєш навіть якнайдалі. Гадаю, крім того, ця забавка нашого розуму тобі сподобається, бо до жартів, — як вчених, так і не вчених, але сповнених

дотепу, — ти дуже охочий і в повсякденному житті любиш вдавати із себе Демокріта. Хоч ти винятковістю свого розуму відрізняєшся від звичайних людей, але завдяки лагідній вдачі й незвичайній цікавості повсякчас знаходиш насолоду у спілкуванні з будь-ким. Отже, буду радий, якщо приймеш на згадку від друга цю маленьку промову не лише як розраду, але й як пам'ятку, варту уваги: вона присвячена тобі, тому віднині вважай її своєю, а не моєю.

Бо знайдуться, можливо, огудники, які докорятимуть, що ці легковажні жарти занадто ущипливі для християнської доброчинності й не личать теологові, ба навіть волатимуть, що відновлюю стару комедію або, як і Лукіан, висміюю все підряд. Насправді ж їх ображає ніщо інше, як грайлива мова й жартівливі дотепи. Але до цього вдавалися й раніше, і навіть великі письменники. З давніх-давен розважає, наприклад, Гомер "Війною жаб і мишей"(2). Немало часу минуло й відтоді, як Вергілій оспівав комара й кандьор, а Овідій — пустощі. Жорстокого Бусиріда славили колись софіт Полікрат і його огудник Ісократ. Главк вихваляв кривосуддя, Фаворін — Терсіта й тириденну пропасницю, Сінезій — лисину, Лукіан — муху й блюдолизтво. Сенека розважав читачів [14] "Огарбузенням Клавдія", Плутарх — "Діалогом Грілла-Кабана з Одіссеєм", а Лукіан і Апулей — "Ослом". І вже не знаю, кому належить "Заповіт поросяти Верескуна-Корокоти"(3), — про що згадує святий Ієронім.

(1) Передмовою служить лист Еразма Роттердамського до друга, відомого англійського вченого, державного діяча, письменника-гуманіста Томаса Мора (1478-1535), якому й присвячено твір.

(2) "Війна жаб і мишей", або "Батрахоміомахія" — жартівлива поема, пародія на "Іліаду" Гомера. Написана у VI ст. до н. е. В часи Еразма Роттердамського, за античною традицією, приписувалася Гомерові. Насправді твір анонімний.

(3) "Заповіт поросяти Верескуна-Корокоти" — жартівливий анонімний твір, написаний латинською мовою (III-IV ст. н. е.).

Якщо ж цим критикам-розбишакам і цього мало, хай вважають, що я надумав трохи розважитись і, мов дитина, покататися верхи на довгій хворостині. Було б несправедливо позбавляти розваг будь-кого в житті, тим більше — не дозволяти жартів ученим та письменникам, особливо якщо вони, бавлячись, роблять водночас серйозну справу. Адже читач, — якщо він, звичайно, не останній бовдур, — краще сприймає жартівливий дотеп, аніж вчену нудоту, коли один, наприклад, вихваляє риторику чи філософію у довжелезній промові, складеній з чужих думок, другий перелічує заслуги якогось володаря, третій підбурює до війни з турками, четвертий передбачає майбутнє, п'ятий робить проблему зі справи, не вартої й дірки від бублика. Таким чином, найдурніше — фати дурника в серйозних справах, а найприємніше — навіть дурниці мовлячи, показувати, що ти не дурень. Та хай мене судять інші!

Але, якщо мене, звичайно, не обманює Філавтія-самолюбивість, нерозумну Глупоту я похвалив тут не так вже й нерозумно. Що ж до можливих звинувачень у надмірній ущипливості, то скажу: кпити з людських слабостей завжди дозволялося, аби лиш кпини ті не виходили за межі пристойності. Тим паче мене дивують нинішні тендітні душі, які, окрім пишних титулів, майже нічого іншого не можуть зносити. І навпаки, чимало є псевдопобожних, які легко терплять найтяжчу, заподіяну Христові образу, але не зносять навіть найменшого жарту щодо папи або короля, бо знають, що це може відбитись на їхньому добробуті. Чому, нарешті, коли хтось шпетить людське життя загалом і нікого не картає зокрема, називають це наругою, а не настановою або повчанням?

Щоразу, коли я кепкував над іншими, я висміював і себе. Хіба я глумився б над собою? Нарешті, якщо хтось викриває вади всіх без винятку, то картає не окремих людей, а людські вади. Отож якщо хтось виступить і почне кричати, що саме його образили, він лише виявить свою нечисту совість, а то й страх.

Набагато вільніше й дошкульніше, — часто не зважаючи навіть на титули, — жартував святий Ієронім. Але ми, крім того, що не чіпаємо

імен взагалі, ще й прагнемо триматись такого стилю, щоб розсудливий читач міг легко збагнути, що ми більше прагнемо розважити, аніж покепкувати. Ми не будемо, за прикладом Ювенала, розворушувати прихований смітник людських злочинів, а прагнемо радше показувати смішне, ніж огидне. Якщо комусь не до вподоби й ці пояснення, хай пам'ятає: лайка Глупоти — все одно, що почесті. Я її наділив вустами і мушу тепер їй служити. Та чи не годі вже, мій оборонцю, тебе вмовляти? Адже й не вельми славні справи ти зумів би захистити вельми славно? Бувай же здоров, найкрасномовніший Море, і Морію-дурість, немов свою, якнайласкавіше борони. [15]

10 червня (1508 року)(1), на селі.

(1) Насправді "Похвала Глупоті" написана в серпні 1509 року.

ГЛУПОТА ГОВОРИТЬ:

Сміх дурнів.

Що б там не казали про мене люди (а мені добре відомо, яку недобру славу має Глупота навіть у несусвітніх дурнів!), проте наголошую, що я єдина, неначе помахом чарівної палички, розвеселяю богів і людей. Вам треба доказів? Будь ласка. Скільки б не було слухачів, але тільки-но з'явлюсь перед їхні очі, негайно опановує всіма якась небувала радість, всі раптом стають дуже веселими і вітають мене гучним та щасливим сміхом. Як пильно придивлюсь до кожного з вас, то мені здається, що ви напідпитку, неначе гомерівські боги, що обпилися нектару, настояного на сміх-зіллі. А ще ж хвилину тому ви сиділи сумні й пригнічені, немов щойно повернулися з печери Трофонія.

Подібна радість приходить до людей лише тоді, коли вранішнє сонце являє землі свій золотавий лик або коли по суворій зимі приходить нова весна й пестить усе навкруги лагідним Фавонієм-вітром: природа тоді омолоджується, все прибирає нового вигляду й забарвлення. Отак і ви,

побачивши мене, змінюєте враз свою личину на іншу. Таким чином, те, чого навіть великі ритори ледве досягають довжелезними й глибокодумними промовами (щоб звільнити голову од тяжких клопотів!), я роблю швидко, єдиною появою своєю.

Зміст промови.

Чому я виступатиму сьогодні у незвичайному вбранні? Я поясню. Але слухайте мене, прошу, не

так, як церковних проповідників, а як шахраїв, що вештаються по ярмарку, або блазнів та штукарів. Словом, бажаю вам ослячих вух, таких, як у царя Мідаса, що милувався цапиною піснею лісовика Пана.

Мені хочеться постати перед вами у вигляді софіста, але не того, що втовкмачує дітям ретельно підшукані дурнички й дуже нагадує сварливу та вперту бабу. Ні, я хочу наслідувати старих, які уникають знеславленого імені "мудрець" і хотіли б називатися "софістами". Вони завзято й часто вихваляють подвиги богів та славетних лицарів. Отож ви почуєте хвалу, але не Гераклові й не Солонові, а лиш мені самій, Глупоті. [16]

Самовихваляння.

Далебі, я не дбаю про розумників, які вважають найдурнішими й найзухвалішими тих, що самі себе вихваляють. Мені до них діла нема — хай думають і говорять, що хочуть, аби тільки не виходили за межі пристойного. Бо кому-кому, а Глупоті личить бути окличником власних заслуг і дзвонити про це в усі дзвони. Краще за мене ніхто не зобразить саму себе, бо нікого нема ближчого до мене, ніж я сама.

Найняті хвалителі.

Крім того, мені здається, я чиню трохи розважливіше за псевдо-шляхетних і псевдомудрих, які, позичивши в сірка очі, наймають лакузу-ритора або якогось віршомаза, щоб той складав їм хвалу, якої не заслужили вони. Убравшись таким чином у жупан, кожен із цих "славетних" гадає, що він вже й пан, і починає кирпу гнути.

Прирівнявши нікчемну людину до богів і видаючи її за зразок усіх чеснот (хоч їй до них аж ген як далеко!), безсоромні підлабузники займаються нічим іншим, як одяганням ворони в павине пір'я, роблять з мухи слона, хоч знають наперед, що крукові й мило не поможе.

Я чиню, нарешті, за відомим народним прислів'ям, яке гласить: "Сам себе хвалить той, кого ніхто не хвалить".

Слід сказати також про дивовижну невдячність і вайлуватість смертних, які хоч і дуже щиро мене шанують і не мають сумніву щодо моєї доброчинності, але ніхто з них, проте, й досі не здогадався похвалити Глупоту у вдячній промові. І це тим більш прикро, що жорстоким Бусирідам і Фаларідам, різним трясцям, мухам, лисинам та іншим напастям строчили пишномовні славослів'я багато авторів, не шкодуючи оливи у блимавках і недосипаючи. Я вирішила виправити таке несправедливе становище. Тому почуєте зараз хоча й не зовсім досконалу, бо говоритиму без підготовки, але винятково правдиву промову.

Глузування з ораторів.

Тільки ж прошу, не подумайте, що пишу промову я, аби похизуватися своєю вченістю, як це роблять майже всі оратори. Адже

вини, як ви знаєте, виголошуючи промову, ретельно підготовлювану, можливо, років з тридцять (або і взагалі чужу!), запевняють, що писали її так собі, жартома, [17] всього три дні, а то й присягаються, ніби промовляли без усякої підготовки, експромтом.

Мені завжди було вельми приємно говорити, що заманеться. Тому хай ніхто не сподівається, що за звичкою справдешніх риторів я буду дотримуватися всіх правил риторики й розпочну промову з визначення теми, а тим більше з поділу предмету промови на частини. І те, й друге не для мене. Бо, хіба можна окреслити поле дії тої, яка так широко простягається, роз'єднати ту, якій увесь світ погодився служити? І не треба уявляти мене тінню чи примарою чогось, якщо бачите нині мене дуже виразно. Я щедра дарувальниця всіляких благ. Латиняни величають мене Стультицією-глупотою, а греки — Морією-дурістю.

Глупоти не можна приховати.

Але чи варт було стільки про себе говорити? Адже в мене, як то кажуть, і на лобі написано, хто я така. Тож якби хтось почав доводити, що я премудра Мінерва чи сама Софія-мудрість, хіба важко було б того викрити без зайвих слів? Для цього досить поглянути на мою пику — це правдиве дзеркало душі.

Я не вдаюсь до рум'ян лицемірства, тому завжди, що на душі, те й на обличчі маю. З якого боку не поглянь, я найбільше схожа на саму себе. Тому ніхто не в змозі мене приховати, навіть ті, що найбільш ретельно добирають собі личину й титул мудреця; вони дуже схожі на мавп, що вирядились у багряницю, і на левів в ослячих шкурах. Як би дбайливо не приховували вони мене, але вуха, — о, ці злощасні вуха! — видають-таки Мідаса.

Але ж і невдячний, клянусь Гераклом, цей рід людський! Хто навіть дуже близький до мене, на людях соромиться мого імені і всюди прагне іншим його накинути як велику ганьбу. Таких туманів вісімнадцятих, що вдають із себе розумників, тобто Талесів-мудреців, найкраще личило б називати дурномудрами.

Про дуже вчених ораторів.

Нині всюди наслідують риторів, які уявляють себе майже богами лише на тій підставі, що вони двороті, немов п'явки, тобто можуть говорити одночасно двома мовами(1). Верхом витонченості, [18] на їхню думку, є уміння густо мережати латинські промови грецькими дотепами чи висловами, навіть якщо й недоречно. Коли ж не вистачає і чужомовних, вишукують десь у напівзотлілих од часу рукописах кілька застарілих слів і цим ще більше напускають читачеві туману. Все робиться для того, щоб розумники дужче пишалися, а недосвідчені тим більше дивувалися зі свого невігластва. Є-таки в наших землячків нездоланний потяг схилятися перед усім іноземним, і то тим нижче, чим воно чужіше.

(1) Двомовними називали в ті часи знавців давньогрецької та латинської мов.

Трапляються часом серед невігласів дуже честолюбні. Навіть нічого не збагнувши, вони регочуть, плескають у долоні й за прикладом осла поводять вухами, вдаючи, ніби все розуміють. Що так, то так, нічого не скажеш! А тепер про те, що я мала на думці з самого початку.

Родовід Глупоти.

Моє ім'я ви вже знаєте, панове. Якого ж вам додати епітету? Таж, напевно — "лицарі найдурнішої". Бо яким більш почесним титулом може нагородити своїх вірних посіпак божественна Стультиція-глупота? А оскільки мало хто знає мій родовід, спробую пояснити, — якщо тільки Музи будуть прихильними! Перш за все скажу, що жоден із старих і немічних богів не був моїм батьком: ні Хаос, ні Оркус, ні Сатурн, ні Япет, ні хтось інший з цього гурту. Моїм батьком був Плутос — бог багатства. І хай не осудять Гесіод з Гомером і навіть сам Юпітер, якщо саме його назову єдиним і справжнім "батьком людей і богів".

Глупота вихваляє Плутоса.

Волею Плутоса (і тільки його), як колись, так і тепер, усе — святе й мирське — перемішується згори донизу. Від його волі залежать: війна і мир, судочинство і народні збори, правління державою, шлюби, договори, союзи, закони, мистецтво, театральні вистави, свята (ох, аж духу мені забракло), всі, одне слово, взаємини людей. Без його допомоги весь гурт поетичних богів, скажу більше, навіть горішні боги або взагалі б не існували, або, певно, ледь животіли б. На кого розсердиться Плутос, тому й Афіна Паллада не допоможе. І навпаки, до кого прихильний, тому начхати на самого Юпітера з його блискавицями. Ось який у мене батько.

Та й не з голови родив він мене (як колись Юпітер набундючену й сувору Палладу!), а від німфи Неотети-юності — [19] найпринаднішої з усіх і найзнадливішої. Я пишаюсь також, що він зробив це не з буденного шлюбного обов'язку (від якого, до речі, народився кривоногий бог-коваль Гефест!), а за далеко приємніших обставин. Моє зачаття, як каже Гомер, "на хтивому коханні замішане". До того ж, народив мене, — о ні! — не той Арістофанів Плутос — старезний дід зі згаслими очима, а молодий, завзятий, захмелілий не так від молодості, як од нектару, якого хильнув понад міру на бенкеті богів.

Батьківщина Глупоти.

Якщо вас цікавить моя батьківщина (бо тепер, визначаючи рівень знатності, дуже зважають на місце, де пролунав перший дитячий писк!), то мушу сказати, що народилась я не на мандрівному острові Делос, не в бурхливому морі і не в затишній печері, а на блаженних островах, де не орють, не сіють, а все росте саме по собі. Жодна хвороба, а також старість та й праця там не знані; на полях ніде не росте асфадель, проскурник, сквілла, вовчуг, пирій чи інший якийсь бур'ян. Всюди милують око й ваблять нюх молій, панацея, непента, майоран, безсмертники, лотос, троянди, фіалки й гіацинти з садів Адоніса. Ось серед яких розкошів я народилася! І не з плачу своє життя почала, а відразу ласкаво осміхнулася матері.

Супутниці Глупоти.

Я не заздрю найвищому Кроніонові, бо годівницею в нього була коза, — а мене вигодували тугими персами дві гожі німфи: Мете-п'янкість — Вакхова донька, та Апедія-невихованість — дочка Пана. Обидві тут серед мого почту — зі служниць та наперсниць. Якщо ваша ласка, ось вони, але, клянусь Гераклом, ви почуєте їх імена не інакше, як по-грецькому. Отож слухайте: оця, набундючена — то Філавтія-самозакоханість; та, що усміхається і плеще в долоні — Колакія-улесливість; напівсонна, в дрімливій задумі — Лето-забутливість; та, що сидить, склавши руки на грудях, — Місопонія-лінь; обвита гірляндою троянд і напахчена — Гедоне-насолода; відлюдькувата, з безладно блукаючим поглядом — Аноя-безрозсудність, а ця товстуха з лискучою шкірою зветься Трифе-обжерливість. Серед них бачите і двох юних богів, що прилучилися до дівчат. Одного звуть Негретос Гіпнос — непробудний сон, а другого — Комос-гультяй. З допомогою такої братії я [20] все на світі підкоряю своїй владі й повеліваю навіть царями.

Глупота — богиня.

Досі ви чули про мій родовід, про виховання й почет. Тепер же, аби не здалося, що я нахабно присвоїла ім'я богині, нагостріть вуха і слухайте, чим я обдаровую богів та людей і наскільки велика влада моя. Справедливо кажуть, бути богом — значить допомагати людям. По праву зараховують до сонму богів тих, що навчили людей добувати вино, хліб та інші блага. Чому тоді не називають мене першою серед богів, коли я щедро обдаровую всіх незліченними благами?

Лише завдяки Глупоті продовжується людський рід.

Спочатку про життя. Чи є що солодше й дорожче за нього? А приємне його зачаття? Кому дякувати за нього? Звичайно ж, мені. Адже ні спис Паллади, доньки всевладного батька, ні егіда Юпітера, якою хмари він збурює, не родять і не збільшують роду людського.

Батько всіх богів і людей своєю волею потрясає Олімпом, уміло кидає потрійну блискавку і під виглядом Титана лякає при бажанні всіх богів. Але навіть він, коли хоче спородити дітей (що й часто робить!), то, за звичаєм нікчемних акторів, прибирає чужу личину.

Або ось стоїки — мислять себе майже богами, але покажіть мені потрійно, четвірно, ба навіть шестикратно переконаного стоїка, якому б не доводилось забувати в подібному випадку якщо не про бороду — ознаку мудрості (нічим не кращу, між іншим, від цапиної!), то, певно, про свою бундючність. Вони змушені при цьому розгладжувати зморшки на чолі і забувати про непорушні догмати і вдаватись до пустощів, навіть до шалу! До мене, отже, і тільки до мене мусить звертатися мудрець, коли хоче стати батьком.

Але чому б, за звичаєм, не побазікати ще відвертіше? Скажіть, приміром: хіба голова, або обличчя, або груди, або рука, або вухо, які вважаються пристойними частинами тіла, родять богів та людей? Звичайно, ні. Продовжувачем людського роду є член, до такої міри безглуздий і до такої міри смішний, що його й назвати не можна без сміху. Він, і тільки він, а не Піфагор зі своїми чотирма основами, є тим святим джерелом, звідки черпає своє життя все живе.

Який див-лк-мужчина захотів би надіти на себе вуздечку шлюбу, коли б, — як оці мудреці, — спершу [21] зважив усі незручності шлюбного життя? Та й, зрештою, яка жінка захотіла б допустити до себе чоловіка, якби знала або думала про страждання під час пологів, про небезпеку та про труднощі виховання дітей?

Далі. Якщо життя починається від злягання, а злягання, у свою чергу, зобов'язане Анойї-безрозсудності, моїй служниці, то тепер розумієте, якою мірою мені всі зобов'язані! Або хіба, раз спородивши, захотіла б жінка повторити те ж саме, якби не приходила божественна Лето-забутливість? Більше того, навіть сама Венера, — хай вибачить мені Лукрецій! — навіть вона не заперечує, що без моєї допомоги її сила була б недостатньою й марною.

Отож саме з нашого п'янкого жарту й забавки народжуються й гоноровиті філософи, і ті, що нині їх заступають, тобто ченці, і багряношатні царі, і благочинні, і тричі пресвяті папи римські, і, нарешті, увесь гурт поетичних богів, яких розвелося так багато, що навіть Олімп, хоч і який він великий, ледве вміщує всіх.

Глупоті завдячуємо житейські вигоди.

Та була б я малим розсадником і джерелом життя, якби не приносила людям зручностей. Я навіть доведу, що вони взагалі існують лише завдяки мені. Справді, хіба то, з дозволу сказати, життя без розваг? Ви вже аплодуєте? Я так і знала. Адже ніхто з вас не настільки розумний чи, краще сказати, дурний, ні, таки розумний, щоб так думати. Навіть стоїки не цураються втіх. Прилюдно, щоправда, вони лають їх на всі заставки, але то для годиться, аби, настрахавши інших, самим любенько собі втішатися. Та й скажіть, на бога, чи буде життя не сумним, не ворожим, не огидним, а, навпаки, любим, приємним, якщо йому не додати приправи з глупоти, тобто — розваги? При цьому достатньо було б послатись на вельми знаного Софокла, в якого є дуже любий мені вислів:

Найсолодше життя, як нема про що думати нам.

Розгляньмо, однак, це питання грунтовніше.

Нерозумне дитинство.

Всі згодні, що дитинство — найщасливіший і найприємніший вік. Але чим нас приваблюють діти, за що ми їх так любимо, так пестимо? Чому навіть вороги захоплюються ними? А це тому, що вабить усіх до себе принадна глупота, якою [22] розсудлива природа обдарувала дітей. Дещицею насолоди вона скропила важку працю вчителів і зробила їх таким чином лагіднішими до своїх учнів.

Юність.

Услід за дитинством приходить юність. Всі її люблять, запопадливо славлять, всі перед нею запобігають, люб'язно простягають руку допомоги. Але звідки, питаю, ця принада молодості? Звідки ж іще, як не від мене?! Адже саме з моєї ласки юність не часто мудрує і рідко коли супиться.

Зрілий вік.

Щиро кажучи, коли люди стають зрілішими й досвідченішими, більш вихованими й розумними, — саме тоді в них і починає в'янути врода, гасне життєва сила, бадьорість, зникає зовнішня привабливість.

Старість.

Хто чим більше віддаляється від мене, той тим більше наближається до смерті; настає осоружна старість — остогидлива не тільки для тих, хто поруч з тобою, але й для себе самого. Через безліч злигоднів цей вік справді був би нестерпним, якби не з'явилась я їм на допомогу.

Боги поетів мають звичку допомагати стражденним, прийнявши чужу подобу. Я це роблю так само: тих, що вже стоять одною ногою в могилі, знову повертаю до дитинства. Ось чому про старих і кажуть часом, що вони здитинились.

Якщо когось цікавить, як це робиться, будь ласка, слухайте. Я заманюю їх до річки Лети-забуття, що бере свій початок на блаженних островах, а в підземному царстві тече вузеньким потічком. Попивши її води, старі позбуваються душевних мук і знову стають молодими. Саме тут вони буцімто й починають втрачати здоровий глузд і поводитись нерозумно.

Чому? Та тому, що впадають в дитинство. Бо ж дітям личить бути дурниками. Що нас найбільше приваблює в Цьому віці, як не бездумність?! Адже дитина з розумом дорослого була б просто нестерпною. Доречно згадати при Цьому й відоме прислів'я: "Ненавиджу дітей, передчасно змудрілих!" Уявіть собі, а яким нестерпним був би досвідчений дідуган, що зберіг при цьому життєву силу й гостроту мислення! Тому стареча глупота — справжнє благо. Обезумівши, старі позбуваються злощасних клопотів, якими завжди обплутаний мудрець. Завдяки мені, [23] вони стають добрими товаришами по чарці; не відчувають пересичення життям, яке так важко зносити у зрілому віці. До того ж, уподібнившись Плавтовому дідові, старі вдаються часом до заняття, що передається на письмі відомими трьома літерами — AMO, тобто — "кохаю". Якими б нещасними були вони, якби при цьому залишались мудрими!

Щасливий з моєї ласки дід стає вдячним другом і приємним базікою. Взяти, для прикладу, хоча б Гомера. Старезний Нестор у нього виголошує промову, солодшу за мед, тоді як молодий Ахілл — ущипливу, колючу. В того ж таки Гомера в іншому місці старі сидять на міських мурах і ведуть тиху, неквапну розмову, подібну, як каже поет, до шелесту лілей(1).

Дитинство, певна річ, дуже приємна пора, але воно позбавлене великої насолоди в житті — нескінченних і пустопорожніх теревенів, якими грішать старі.

Старим дуже подобаються діти, а дітям, у свою чергу, — старі. Це тому, що

"Завжди подібного бог із такими ж подібними зводить"(2).

(1) Див.: Гомер. "Іліада", III, 152.

(2) Гомер. "Одіссея", XVII, 218.

Та й справді, яка між ними різниця, крім тієї, що в старого більше зморщок і днів од народження? Все інше те саме: світляве волосся, беззубий рот, немічне тіло, потяг до молока, недорікуватість, балакучість, безтямність, необачність тощо. До того ж, чим більше люди старіють, тим більше стають схожими до дітей. Нарешті мруть, не спізнаючи вже радощів життя й не усвідомлюючи смерті.

Глупота, наймогутніша з богинь, робить людей вічно молодими.

Мої доброчинності не зрівняєш з нікчемними метаморфозами інших богів. Я вже мовчу про те, що вони роблять, коли сердиті. Але й тих, до кого дуже прихильні, нерідко перетворюють або на дерево, або на птаха, або на коника, а то й на гадюку, — ніби не однаково, що загинути, що іншим стати.

На відміну від них я не чіпаю людської подоби, а тільки повертаю людину до її найкращого й найщас-ливішого віку. Якщо смертні назавжди поривають усякі зв'язки з мудрістю і проводять час лише зі мною, вони [24] ніколи не старіють, а залишаються вічно юними й щасливими.

Сумно дивитись на похмурих диваків, що вічно зайняті філософськими студіями, або скніють над іншою вельми серйозною й вельми тяжкою працею. Ще не ставши молодими, вони старіють від турбот і думання, бо науки не тільки ослаблюють розум та дух, а й висмоктують життєву силу.

А тепер погляньте на моїх дурників. Які вони гладкі, які випещені, ніжні! Ну, справжні тобі акарнанські поросята! Вони ніколи не зазнають злигоднів старечого життя, хіба що заразяться ними при спілкуванні з мудрецями. А таке, на жаль, трапляється в житті.

Всебічно щасливим ніхто ніколи не буває. Про це свідчить відоме прислів'я, де мовиться, що єдина Стультиція-глупота спроможна

затримати швидкоплинну молодість і віддалити осоружну старість. Ось те прислів'я: "Брабантці, на відміну од інших людей, з віком дурнішають". Разом з тим, немає більш привітного і товариського народу, який так легко зносив би на схилі віку життєві злигодні.

Близькі до них і місцем, і способом життя мої голландці. Так, саме мої! Адже вони постійно про мене дбають і не тільки не цураються мого імені, а навпаки, полюбляють ним себе називати. Хай смертні, що несповна розуму, ідуть і шукають Медей, Цірцей, Венер, Аврор або інше джерело, щоб з його допомогою повернути молодість! Але то марна річ! Бо лише я, єдина, можу це зробити і роблю. В одної мене є той цілющий напій, яким дочка Мемнона повернула молодість своєму дідові Тітону. Я та Венера, яка повернула Фаонові молодість і то так, що поетеса Сапфо закохалася в нього до смерті. Я — чаклунка, в мене є всяке чудодійне зілля. Я вмію не лише повертати втікаючу молодість, але, що не менш важливо, і зберігати її постійно. А коли вам подобається юність і ви кажете, що нема нічого кращого за неї (як нічого й гіршого за старість!), то уявіть, скільки я приношу добра, від скількох злигоднів захищаю! Тепер ви розумієте, в якому ви боргу переді мною?!

Богів, що вдаються до глупоти, шанують і люблять.

Але чому досі я говорю лише про смертних? Погляньте на небо і називайте мене останньою дурисвіткою, якщо знайдете там хоч одного, вартого уваги бога, не зобов'язаного чимось мені. [25]

Чому, наприклад, завжди юний і кучерявий Вакх? А тому, що він навіжений і п'яниця, тому що все життя він проводить у танцях і забавках, тому що він любить бенкети й учти, чого, звичайно, не можна сказати про мудру Палладу. Вакх її уникає, бо не любить мудрих. Він тішиться, коли йому прислуговують з жартами та вигадками. І не ображається, якщо називають його бовдуром або опудалом. Цим прізвиськом його тому прозвали, що він сидів біля дверей храму, а селяни жартома намазували йому пику виноградним соком та спілими фігами.

А стара комедія? О як тільки вона з нього не кпить, називаючи паскудним богом, гідним соромітницького члена, з якого він народився.

Але де ви бачили похмурого дивака, який не захотів би завжди бути веселим та кучерявим, завжди приносити людям радощі й насолоду? Який, скажіть, недоумок волів би стати замість цього або хитромудрим і жахливим Юпітером, або лісовиком Паном (від чийого крику ціпеніє кров у жилах), або завше брудним і закіптюженим у своїй кузні Вулканом, або величною і суворою Палладою зі своєю Горгоною та списом?!

Чому завжди дитя Купідон? Чому, питаю? А тому, що він жартівник, не любить серйозних справ і не думає про них.

Або ось золотиста Венера. Чому ніколи не в'яне знадлива краса її тіла? А лише тому, що доводиться мені родичкою й золотавим кольором обличчя нагадує мого батька Плутоса. Власне, й Гомер називає її через те "золотою Афродітою". До того ж, якщо вірити поетам та їхнім суперникам — скульпторам, вона постійно усміхається.

А яке божество римляни шанували з більшим завзяттям, ніж матір людських утіх Флору?

Тож якби прослідкувати за життям навіть усіх серйозних богів, яких Гомер та інші поети згадують, то ми побачимо, що й вони на кожному кроці роблять дурниці. Але навіщо згадувати якісь там вчинки інших богів, коли вам добре відомі витівки й зальоти самого Юпітера Громовержця. Та й жорстока Діана, всупереч природі своєї статі, займається не жіночою справою — полюванням. В той же час упадає за Ендиміоном.

Про свої витівки хай від Мома вислуховують осудження боги. Він їм вже не раз казав правду в очі. За те [26] розлючені боги й скинули його разом з Ато — провиною на землю сторч головою, щоб своєю розважністю зухвалець не заважав богам розкошувати. І жоден зі

смертних не надав вигнанцеві навіть притулку, хоч він гідний місця в палацах. Але там панує нині моя Колакія-улесливість. А вона Момові друг так само, як вовк — ягняті.

Позбувшись такого суворого критика, боги ще дужче розперезались і роблять, кому що заманеться. В них тепер, як каже Гомер, "не життя, а казка". Яких тільки жартів не дозволяє собі нікчемний штукар Пріап! Та й Меркурій зі своїми крадіжками й шахрайством справжнє посміховисько! Навіть кульгавий Вулкан на бенкетах богів прикидається часом дурником і веселить гульвіс то шкутильганням, то жартами, то побрехеньками. Тут і Силен, старий баламута і спокусник, вистрибом танцює кордака, Поліфем з гуком витанцьовує третанело, а босоногі німфи водять свій улюблений гімноподій-танок. Козлоногі сатири лихословлять та кривляються, вдаючи з себе акторів Ателлани. Пан смішить усіх сороміцькими пісеньками: його слухають боги, особливо напідпитку, охочіше, ніж муз.

Про те, що роблять інші п'яні боги на бенкеті, годі й казати. Всього не перелічиш. До того ж, клянусь Гераклом, я така дурна, що часом і сама не можу стриматися од сміху.

Та пора вже, мабуть, за прикладом Гарпократа змовкнути? А то ще може статися так, що підслухає якийсь бог-нишпорка, і тоді, як і Мому, не уникнути й мені божої кари.

Глупота судилася людям зроду.

А тепер, як і Гомер, полишу богів і повернуся знову на землю. Аджеі тут, якщо з'являється щастя чи радість, то тільки з моєї ласки. Погляньте лиш, з якою передбачливістю природа-мати подбала, щоб усе в людей було завжди приправлене глупотою!

На думку стоїків, хто керується розумом, — мудрий, а хто почуттям — дурний. От тільки невідомо, чому це тоді Юпітер нагородив людей

почуттям більше, ніж розумом? Чому першого дав їм, так би мовити, на червінця, а другого — на ламаний гріш? А все для того, Щоб життя не було сумним та похмурим. Зважте, крім того, як мало місця відведено розумові — тісний закуток голови, а решту тіла віддано пристрастям. До того ж [27] розумові протиставлено двох несамовитих тиранів. Перший — гнів, що займа верх грудної клітки і тримає, мов у в'язниці, навіть саме джерело життя — серце. Другий тиран — хтивість, яка мас широку владу над людиною. Про те, що розум не дуже впливає на ці дві нечисті сили, досить виразно показує щоденне життя людей. Хай розум кричить, хоч лусне, про правила й норми моралі, — супостати, зв'язавши цареві руки й ноги, дають такого прочухана, що він, украй виснажений, кінець кінцем з усім згоджується.

Глупота жінок.

Коли чоловіки, ці вроджені правителі світу, одержали розуму на краплину більше (для підтримання своєї гідності!), вони, за звичкою, одразу ж подалися до мене, і я дала їм пораду, гідну Глупоти. Я порадила кожному з них взяти собі жінку — істоту, безперечно, дурну й сварливу, але разом з тим кумедну і приємну для співжиття, щоб своєю глупотою вона прикрашала й підсолоджувала нудний чоловічий розум"

Здається, ще Платон сумнівався, до яких істот зарахувати жінку — до розумних чи нерозумних. Цим хотів показати, що глупота характерна ознака жіночої статі(1). Саме тому навіть розумні жінки охоче прикидаються дурненькими. Таким чином, жінці розум протиприродний і личить не більше, ніж корові сідло.

(1) Нічого подібного у Платона немає. Навпаки, він вважав, що жінкам притаманні такі ж самі розумові здібності, як і чоловікам.

Ніхто всупереч природі не може приховати вад, наклавши на них рум'яна. "Мавпа — завжди мавпа", — кажуть греки, навіть якщо й убрати її в багряницю. Так само й жінка завжди жінка, себто нерозумна,

хоч яку на неї машкару не одягни. Жінки за це сердяться на мене, а даремно: я наділяю їх глупотою саме тому, що я — Глупота, жінка також. Якщо добре подумати, то жінкам слід би радіти, що мають справу зі мною: завдяки мені вони щасливіші від багатьох лицарів. Взяти хоча б зовнішню красу. її жінки справедливо цінують понад усе на світі і з допомогою неї тиранять навіть тиранів.

А тепер скажіть, звідки той страхітливий і старечий вигляд у чоловіків, оте волохате тіло та закудлана борода. Від чого все це? Звісно, від чого — від надмірного мудрування. [28]

Що ж до жінок, то в них завжди пухкенькі щічки, ніжний голосок, м'якенька шкіра. Одне слово, жінки завжди юні. Що найбільше прагнуть у житті, так це — подобатись чоловікам. З цією метою набувають силу-силенну всякого вбрання; вживають багацько прикрас, мазей, парфумів; вдаються до дивовижних способів підмальовування обличчя, очей і шкіри!

Мабуть-таки й справді під личиною глупоти чоловіки їх більше всього люблять. Бо чого тільки не дозволяють жінкам. І то не з якогось там обов'язку, а добровільно! Жінки саме глупотою приваблюють чоловіків. Цього не заперечуватиме, гадаю, ніхто з чоловіків: кожен знає, скільки нісенітниць треба наговорити жінці (і якого дурника із себе грати!), аби вона вволила волю твою.

Дурість робить приємними бенкети.

Першою і найважливішою втіхою в житті є кохання. З якого джерела воно витікає, ви вже бачили. Та є люди, переважно старі, ласі більше до вина, ніж до жінок. Для них найбільша насолода — пияцтво. Але, по-перше, хіба буває пристойний бенкет без жінок? А по-друге, ви ж знаєте, без глупоти нема гульні. Тому, коли бракує людини, яка справжньою чи удаваною глупотою вміла б викликати сміх, тоді запрошують, навіть за плату, якогось жартівника або кумедного

блюдолиза, який би своїми жартами та кпинами веселив горілчаних братів. Справді, чи варто набивати шлунок наїдками, напоями й солодощами, коли водночас очі, вуха й душа твоя не тішаться сміхом, жартами і дотепами? Одна я можу осолодити цим, — Глупота.

До того ж і химерні обряди, що надають бенкетам урочистості: вибирання по жеребу "царя бенкету", розподіл гостей за столами, заздоровниці, гра в "хто кого переп'є", співи з миртовою гілкою в руках, танці, вихиляси — усе це не сімома грецькими мудрецями(1) вигадано, а мною на благо людському родові.

(1) Антична традиція канонізувала мудрецями сімох напівлегендарних давньогрецьких філософів VII-VI ст. до н. е.: Піттака Мітіленського, Солона Афінського, Клеобула Родоського, Періандра Корінфського, Хейлона Спартанського, Фалеса Мілетського, Біанта Прієнського.

Таку вже мають вдачу смертні, що чим більше глупоти в житті, тим більше вони задоволені. Сумне життя, коли не розважати його утіхами, на їх думку, [29] взагалі не життя. І це справді так — куди від правди дінешся!

Без Глупоти нема дружби.

Але є й такі, що проти насолод. Найбільша втіха для них — вшанову вати друзів і спілкуватися з ними. Дружбу такі люди цінують над усе — більше ніж повітря, вогонь чи воду. Дружба для них настільки приємна, що її тепло зігріває душу, мов сонце. Вона така почесна, що навіть філософи, якщо їхня думка чогось варта, зараховують дружбу до видатних благ.

Але, хто є носом і кормою того судна, що доставляє таке благо? Я і ніхто інший. Щоб це довести, мені не треба ні крокодилячих умовиводів, ні рогатих соритів та інших хитромудрощів. Я, так би мовити, просто

пальцем тицьну. Адже заплющувати очі на вади горілчаних братів, захоплюватись їхнім кривлянням, потурати розпусті і все разом видавати за чесноти — хіба це далеке від глупоти?

Один виціловує родимку коханої, інший у захваті від бородавки своєї Агни, батько ж називає лукавими очі косоокого сина — хіба це, питаю, не справжнісінька глупота? До того ж не проста, а потрійна, ба навіть четверна.

Таким чином, глупота поєднує друзів і зберігає дружбу. Згадую лише простих смертних, з яких ніхто не родиться без вад, а найщасливіший той, у кого їх менше.

Що ж до мудреців, які прирівнюють себе до богів, то в них або взагалі нема дружби, або, якщо й є, то якась похмура й неприваблива. Вони дотримуються звичаю говорити мало або й взагалі не говорити.

Більшість людей корчать із себе дурників, і немає жодного, який би не дурів принагідно у колі собі рівних.

Серед так званих серйозних людей коли й виникає доброзичливість, то швидкоплинна й неміцна, бо вони хоч і похмурі, але зіркі, як змій Епідаврський чи орел, а тому легко помічають вади в друзів і кепкують з них. Своїх же вад не бачать: відомо-бо, торбу зі своїми вадами Юпітер, як знаєте, повісив за спину(1). Таке усім притаманне, бо людей без хиб немає.

(1) Натяк на байку Федра "Про людські вади" (Федр. Байки. IV, 10).

Додайте ще різноманітність характерів та прагнень, похибки, непередбачені випадки і нещастя, якими сповнене [30] життя смертних, і скажіть, чи можлива хоч на годину справжня дружба між цих багатооких Аргусів, якщо не прийде на допомогу та, яку греки на диво

точно назвали "недбалістю", а ви можете витлумачити як "глупота", або "легковажність"?

Купідон, майстер всіляких зближень між людьми, недарма зовсім позбавлений зору. Внаслідок цього навіть потворне йому здається прекрасним. Те саме він виробляє і з вами: засліплює очі, а відтак дід свою бабу вважає за богиню, а юнак — юну дівчину. Всі сміються з цього, а тим часом це смішне й гуртує людей і допомагає їм спілкуватися.

Без Глупоти й подружнє життя нещасливе.

Те, що мовилось про дружбу, ще більше стосується шлюбу, цього нерозривного зв'язку двох людей на все життя. Нерозривного? Боже безсмертний, скільки було б розторгнень шлюбу, а може, й чогось гіршого, якби спілкування чоловіка з жінкою не трималося щодня на моїх супутниках: на лестощах, жартах, легковажності, обмані, нещирості й не живилося ними!

Набагато менше стало б одружень, якби наречений знав, якими жартами втішалась його сором'язлива й цнотлива наречена задовго до шлюбу!

А якими б нетривкими були шлюби, якби жінки не вміли скористатися байдужістю й нетямковитістю чоловіків, щоб приховати часте скакання в гречку!

Все приписують глупоті. Ну що ж, може, воно й добре, коли чоловікові люба дружина, а дружині — приємний чоловік; тільки так і тримається спокій у домі, а в сім'ї злагода. Сміються з вайла і рогоносця, і по-всякому обзивають чоловіка, якщо він виціловує нещирі сльози своєї блудниці і голубить її. Але скажіть, будьте такі ласкаві, хіба не краще отак помилятися, аніж виснажувати себе ревнощами й робити з цього трагедію?

Без Глупоти нема спілкування.

Що не говоріть, а без мене в житті було б мало приємного і тривкого: народ царя не зміг би довго зносити, хазяїн — наймита, служниця — панію, вчитель — учня, домовласник — орендаря, сусіда — сусіду, а товариш — товариша. На щастя, люди навчились обманювати один одного, взаємно лестити, дивитись на все крізь пальці й солодити життя [31] медом глупоти. Розумію, надто заговорилась, але я ще не закінчила.

Самовтіха також від Глупоти.

Скажіть, якщо ласка, чи може закохатись людина, яка саму себе ненавидить? Чи домовиться з іншими, хто з собою не в згоді? Хіба принесе комусь задоволення той, хто собі неприємний і тяжкий? Ніхто, гадаю, не стане цього стверджувати, хіба що дурніший за саму Глупоту. Спробуйте погордувати мною, і всі люди зневажатимуть вас. А коли всі когось цураються, той, мабуть, і справді нікчема.

Природа часом буває лиха. В деяких справах більш мачуха, аніж мати: наділила смертних властивістю, — особливо тих, хто мас кебету, — своє зневажати, а чужим захоплюватись. Внаслідок цього все приємне в житті, вишукане й привабливе, вони ганьблять і нищать. Що з тієї краси, дарованої безсмертними богами, мимрять такі розумники, якщо вона не вічна! І юність ні до чого, бурчать вони, якщо на ній уже стоїть тавро старечого смутку!

Гідність, як відомо, основа не лише мистецтва, але й усякого вчинку. Та ти не зробиш нічого гідного для себе і для інших, якщо не допоможе своєю десницею Філавтія-самолюбивість: її слушно вважають моєю сестрою, бо спритно виконує мої обов'язки. Ти здивований? Ти не любив дурного? Але чи зробиш щось приємне, любе, пристойне, коли сам собі не подобаєшся?

Забери з життя всі принади, і враз нудним і нецікавим стане оратор з промовою, музикант з музикою; враз освищуть актора на сцені і висміють поета з його музами; огидним стане з малярством своїм живописець, і лікар з ліками залишиться голодним. Одне слово, ти побачиш Терсіта замість Нірея, Нестора замість Фаона, свиню замість Мінерви, немовля замість красномовця, селюка замість міського жевжика.

Кожен повинен спершу в собі знайти (навіть якщо й нема!) щось любе душі і ним милуватися. Тільки так можна сподобатись іншим. Велике щастя полягає перш за все в тому, щоб бути таким, яким хочеш. А цього можна досягти лише завдяки моїй Філавтії-самолюбивості, яка робить кожного задоволеним своєю зовнішністю, своїм розумом, походженням, місцем, на якому сидиш, долею, батьківщиною, і то так, що ірландець не захотів би [32] помінятися життям з італійцем, фракієць з афінянином, скіф з жителями щасливих островів.

О, що за нечуване піклування природи, яка при такій різноманітності речей зробила всіх рівними: кого обділила розумом, тому додала більше Філавтії-самолюбивості. Зрозумійте правильно: хочу сказати, що самолюбивість найбільший дарунок природи. Бо, що не кажіть, але жодного подвигу не здійснено без моєї намови, жодного мистецтва не винайдено без мого сприяння.

Війни породжує Глупота.

Війна — основа й джерело усіх славетних подвигів. А тим часом, що може бути безглуздіше за неї (якщо немає для того поважних причин)? Адже війна приносить обом супротивникам більше шкоди, ніж зиску. Я вже не кажу про полеглих, бо про них, як говорили колись мегарійці, нема чого розпатякувати. Але погляньмо на живих.

Ось стали непорушно одна проти одної дві бойові лави, закуті в залізо, і ріжки тужливо гудуть, закликаючи до бою. Скажіть, будь ласка,

яка тепер користь од цих, вибачте, мудрих — немічних людей, виснажених науками, з рідкою й холодною кров'ю? Адже тут потрібні товстуни, здоровані, бовдури, в котрих чим менше розуму, тим більше відваги. Кому потрібен такий воїн, як Демосфен, що за прикладом Архілоха кинув щит і втік з поля бою, ледве уздрівши ворогів? Оратор з нього добрий, а воїн — нікудишній.

Але, кажуть, і кмітливість у війнах дуже допомагає. Не заперечую, тільки ж кмітливість усе-таки військова, а не філософська: для вельми славної справи — війни — філософи та вчені, що проводять безсонні ночі над книгами, взагалі не годяться. Тут потрібні лайдаки, звідники, розбишаки, бандити, темні мужики, тупаки, боржники й подібні до них покидьки суспільства.

Філософи шкідливі й небезпечні.

Щодо філософів, то вони у повсякденному житті дивовижно безпорадні. Ось хоча б узяти Сократа. "Єдиним мудрецем" назвав його оракул Аполлона і зробив, м'яко кажучи, нерозумно. Хай буде це для всіх наукою! Так-от, цей мудрець наважився якось виступити прилюдно, але в останню мить раптом передумав і втік з майдану під гучний регіт громади. Звичайно, Сократ, людина вельми розумна вже хоч би тому, що відмовився прийняти дароване йому [33] звання "мудрець". Він вважав, що воно більше личить богові. Радив також розумним уникати політики й державних посад. Але краще б цей розумник порадив не знатися з мудрістю. Бо що, як не мудрість, змусила самого випити отруту у в'язниці? Мудрував він багато про хмари та ідеї, займався вимірюванням ступні блохи, милувався писком комара, але жити так, як усі нормальні люди живуть, не навчився.

Або Платон — кращого захисника, здавалося б, годі й шукати! Та коли прийшов до суду захищати свого вчителя, якому загрожувала смертна кара, так злякався галасливої юрби, що ледве промимрив кілька слів зі своєї ретельно обдуманої промови.

Що вже тоді говорити про Теофраста, який, щойно вийшов перед люди, негайно ж замовк, ніби уздрів перед собою вовка.

Дуже вміло надихав воїнів до бою у своїх писаних промовах Ісократ, але водночас був таким страшенним боягузом, що навіть рота боявся розкрити перед громадою.

Також М. Туллій Ціцерон, батько римської красномовності, коли починав промову, то тремтів, як осика на вітрі, і ридав, немов хлопчак. Фабій, щоправда, пояснював це свідомим і навмисним прийомом оратора та доказом гнучкості таланту!

Достоту, що стануть робити ці розумники, як прийде час братися за мечі? Адже вони вмирають зі страху, коли ще борються лише словами! Дивуюсь, як їм не соромно після цього вихваляти (хай вибачать мені боги!) відомий вислів Платона: "Блаженні будуть держави, де правитимуть філософи або філософуватимуть правителі"(1). Навпаки, якщо звернемось до видатних істориків, то побачимо, що нема правителів більш небезпечних для держави, ніж мудраки-філософи: від їхніх указів гине держава.

(1) Платон. "Держава", V, 473.

Достатньо пригадати хоча б Катонів. Один з них безглуздими доносами не давав спокою державі. Другий, виступаючи дуже мудро на захист свободи римського народу, насправді погубив її. Додамо сюди ще Брутів, Кассіїв, Гракхів і самого Ціцерона, який був не менш шкідливий для Римської держави, ніж Демосфен для [34] афінян. Або ще М. Антонін. Що й казати — хороший імператор (хоч і його за це могла б я помордувати!), але, на біду, був також філософом: за це громадяни його ненавиділи і зневажали. Уявімо на мить, що правив він добре. Але вже те, що виростив такого спадкоємця-сина, він зробив для республіки більше шкоди, ніж користі.

Розумні мають переважно дурних дітей.

Здавна відомо, що людям, які багато мудрують, ні в чому не таланить, особливо в дітях. Тут, мабуть, сама природа завбачливо потурбувалася, щоб зло мудрості не ширилось надмірно серед смертних. Відомо, наприклад, що син у Ціцерона був виродком, а мудрий Сократ мав дітей, розумом схожих більше на матір, ніж на батька, попросту — дурнів.

Мудреці ні на що не здатні.

Якби мудреці були нездатними (як осли до музики!) лише в громадських справах, а до всього іншого були вдатні, я б і говорити не стала. Та запроси мудрого на бенкет, і він або збентежить усіх своєю мовчазністю, або надокучить осоружними запитаннями. Підеш з ним у танок — танцює, як верблюд. Поведи в театр чи на гуляння — одним своїм виглядом зіпсує глядачам святковий настрій. Отож навіть мудрий Катон, коли хоче, щоб не прогнали його з велелюдного місця, мусить бодай на часинку перестати супитися.

Встряне мудрець до розмови — всі негайно змовкають, немов побачили вовка. Треба щось купити або з кимось про щось домовитися, тобто зробити щось таке, без чого не можна обійтися в щоденному житті, — мудрець виявляє дивовижну безпорадність: тюхтій тюхтієм.

Отже, від мудреця нема користі нікому: ні йому самому, ні людям, ні батьківщині. Він і в громадських справах недосвідчений, і поводиться не так, як усі, — всупереч відомим звичаям. Внаслідок цього у мудреця виникає зненавида до всього, що його оточує.

Все життя смертних сповнене глупоти: все робиться Дурнями й серед дурнів. Тож якби хтось один став усім набридати мудруванням, я порадила б йому усамітнитись, подібно до Тімона, кудись зашитися —

подалі від людей — і там, наодинці з собою, втішатися своєю мудрістю. [35]

Держава тримається на глупоті.

Але вернімося до попередньої розмови. Скажіть, яка ще сила, якщо не улесливість, могла б згуртувати в державу оцих твердоголових, дубових і неотесаних людей? Саме в цьому суть міфу про Амфіона та Орфея.

А в часи розбрату хіба не улесливість згуртувала народ і врятувала Римську державу від розпаду? Чи, може, скажете, філософська промова? Мовчите? Тож-бо й воно! Для цієї нагоди, як відомо, було вигадано кумедну дитячу байку про живіт та інші члени тіла(1). Подібною байкою, але вже про лисицю та їжака, скористався за схожих обставин і Фемістокл у Греції.

Далі. Промова якого мудреця мала ще стільки успіху, як вигадана оповідь Серторія про лань? Або влаштоване ним же смикання волосся з кінського хвоста? Чи як витівка відомого спартанця(2) з двома цуциками? Всі ті вигадки дуже кумедні. Я вже не кажу про Міноса й Нуму, кожен з яких уміло правив простолюдом завдяки вигаданим байкам. Таким чином, за допомогою певних дурничок можна, виявляється, легко приборкувати цього величезного й могутнього звіра, ім'я якому — народ.

(1) Натяк на байку, якою посол римських патриціїв Мененій Агриппа втихомирив обурених жорстокими утисками плебеїв.

(2) Мова йде про напівлегендарного спартанського законодавця Лікурга (бл. X ст. до н. е.).

Глупоту оберігає держава.

Жодна держава ніде й ніколи не прийняла ні Платонових чи Арістотелевих законів, ані Сократових принципів. Але що ж тоді спонукало Деціїв віддати себе підземним богам? Що потягло М. Курція до прірви? Звичайно ж, нікчемна слава — ця найсолодша сирена, яку так люто ненавидять мудреці. Бо нема, кажуть вони, нічого дурнішого, як, сподіваючись на високу посаду, влещувати народ і купувати його прихильність за гроші та подарунки. Тоді втішатися криками схвалення та оплесками дурнів? Може, воліти, щоб народ із тріумфом проніс тебе на руках, мов цяцьку, по місту або поставив тобі на майдані мідне опудало? А прагнення гучних імен і почесних прізвищ! А божественні почесті, що їх складають нікчемам! А обожнення найзлочестивіших тиранів! [36] Скільки в цьому глупоти й комізму! Щоб усе висміяти, знадобився б не один Демокріт.

І навпаки, дякуючи мені, звершено стільки героїчних подвигів, піднесених до неба у творах стількох красномовних мужів! Глупота створює держави, зводить міста, живить магістрати, управління, суди, релігію. А життя кожної людини зокрема! Хіба воно не є певною забавкою Глупоти?

Глупота — винахідниця мистецтв.

Тепер про мистецтво. Жадоба слави, і тільки вона, спонукає розум людей вигадувати й множити стільки мистецтв і наук! Скільки клопотів, скільки впертої праці витрачають дурні люди, щоб зажити нікчемної поваги, за яку нічого немає безглуздішого. А тим часом саме завдяки глупоті маємо стільки зручностей і, що найприємніше, насолоджуємося плодами чужого божевілля.

Дурні найрозсудливіші від усіх.

Я вже присвоїла собі славу могутньої і працьовитої. А що, коли присвою також і славу розсудливої? Але ж це, кажуть, все одно, що змішувати воду з вогнем. Дарма! Гадаю, мені вдасться зробити і це, аби

лиш ви, як і досі, були прихильними до мене і слухали уважно. Так-от, якщо розсудливість полягає в щоденній кмітливості, то кому із двох пасує епітет "мудреця": мудрому, який нічого не робить через сором'язливість та боягузтво, чи моєму дурневі, який позбавлений сорому й не боїться небезпеки, бо не усвідомлює її?

Мудрий утікає до старих книжок і там намагається пізнати хитромудрі слова. А дурень, обертаючись серед щоденних злигоднів і поневірянь, набуває справжньої розсудливості. Це, кажуть, ще Гомер помітив, дарма що сліпий, бо казав:

Мудрий дурень по шкоді(1).

(1) Гомер. "Іліада", XVII, 32.

Є дві найголовніші перешкоди на шляху до пізнання речей: сором, що, мов дим, застилає душу, і страх, який сам усього боїться й інших відлякує. Але Глупота великодушно звільняє людину від того й другого. [37]

Не всі смертні, на жаль, розуміють, як вигідно й зручно ніколи нічого не соромитись і бути завжди відважним. Та коли вже деякі з вас хочуть неодмінно бути розсудливими, тобто в усіх справах розважливими, послухайте, прошу, як важко бути розсудливим і в той же час називатися мудрим.

Подібно Алківіадовим силенам, все на світі має два обличчя, дуже не схожі поміж собою. Коли одне з них, зовнішнє, — ніби смерть, то внутрішнє — життя; і навпаки, якщо перше — життя, тоді друге — смерть. І так все в житті буває одночасно: красивим і потворним, багатим і бідним, ганебним і славним, вченим і невченим, сильним і немічним, видатним і нікчемним, веселим і сумним, щасливим і нещасливим, дружнім і ворожим, цілющим і згубним. Одне слово, якщо відкрити силена, все виявиться зовсім протилежним.

Може, кому здасться, що говорила я занадто по-філософському, гаразд, поясню більш дохідливо чи, як ще кажуть, відвертіше й від Мінерви. Взяти хоча б царя. Хто багатший і могутніший за нього? Але, якщо він не навчений доброчесності, якщо ненаситець, то такий цар найбідніший! А коли ще й душа в нього з багатьма вадами, тоді він навіть ганебний раб. Так можна міркувати й далі. Однак вже годі прикладів.

Але до чого я все це кажу? — запитає хтось. А йдеться ось про що. Якби під час вистави якийсь нахаба раптом зірвав машкару з артистів, щоб глядачі побачили їхні справжні обличчя, чи не зіпсував би він усю виставу? І чи не слід було б прогнати його з театру камінням, немов навіженого? Важко уявити, які перетворення могли б статися тоді на сцені: жінка виявилася б чоловіком, юнак — старим, цар — дамою, а бог — якимось нікчемою. Справді, розвіяти обман — значить розладнати всю виставу. Бо вигадка й облуда — це саме те, що приваблює глядачів.

Далі. Хіба все життя смертних не є грою, де гравці сховались один від одного під машкарою: кожен виконує свою роль, доки хорег не забере їх зі сцени. А він часто примушує кожного лицедіяти у невластивому йому вбранні: хто щойно був царем, одягнутим у багряницю, тепер виступає у ролі обдертого раба. Все тут облудне й нещире, але саме такою й повинна бути вистава.

Гай-гай, що б коїлося, якби раптом звалився з неба якийсь дивак мудрець і почав голосно кричати: "Той, [38] кого ви тут вшановуєте як повелителя й бога, насправді не гідний називатись людиною, бо живе, як свиня! Це найогидніший раб, що служить добровільно кільком мерзотникам одночасно!"

Що, якби тому, хто оплакує померлого батька, цей мудрець порадив веселитись, кажучи, що тепер лиш батько зажив по-справжньому, бо земне життя є ніщо інше, як довготривала смерть?

Що, якби згаданий мудрець назвав вельмишляхетного чоловіка байстрюком і старцем тільки за те, що в нього бракує почуття гідності, яке є начебто єдиним джерелом шляхетності?

Що, нарешті, якби і про все інше він говорив щось подібне? Чого б такий мудрець домігся? А того, що всі вважали б його за божевільного й навіженого.

Найдурніша — нетямка мудрість, нічого нема більш нерозсудливого від поганої розсудливості. Неправильно поводиться той, хто всупереч звичаю не хоче пристосуватись до обставин і, забувши відомий закон бенкетуючих "або пий, або забирайся геть", вимагає, щоб забавка не була забавкою.

Навпаки, якщо ти народився смертною людиною, ніколи не мудруй понад міру, а ліпше або куняй разом з усіма, або кумедно помиляйся. Але ж це, скажуть розумники, й властиве Глупоті. Справді. Та я цього й не заперечую. Хай тільки й вони не заперечують, що саме в цьому полягає справжній смисл життя!

До найвищої мудрості приходять не інакше, як через глупоту.

Чи мені, о безсмертні боги, й далі говорити, чи вже змовкнути? Але чому, власне, треба мовчати й нічого не казати про те, що правдивіше від самої правди? Поети при всякій нагоді (а то й без нагоди!) кличуть на допомогу Муз із Гелікону. Чом би й мені в такій важливій справі не звернутись до них? Допоможіть же, доньки Юпітера, переконати людей, що до великої мудрості чи, як кажуть філософи, до вершини блаженства можна прийти лише через Глупоту!

Вже раніше було доведено, що Глупота тримається на пристрастях, а мудрість — на розумі. За цими ознаками їх і розрізняють.

Стоїки звільняють мудреця від усіх пристрастей, немов від хвороб. А тим часом пристрасті є не лише поводирями, що ведуть до дверей мудрості, а й шпорами, і [39] стимулом усякої доброчинності; вони побуджують людину чинити добро.

Проти цього особливо завзято виступав подвійний стоїк Сенека. Вигаданий ним мудрець, позбавлений пристрастей, не людина. Це радше бог, який ніде й ніколи не існував і не існуватиме. Скажу навіть більше: Сенека створив не людину, а камінного бовдура, безглуздого й позбавленого всіх людських пристрастей.

Тож хай ці добродії самі втішаються таким дивовижним мудрецем і з ним живуть у Платонівській державі ідей або в садах Тантала. Бо хто не злякається й не втече з переляку, як від чудовиська й примари, від людини, позбавленої усіх природних відчуттів, усяких пристрастей — людини, що не знає ні кохання, ні жалю, а лише стоїть, мов

"...камінь твердий чи скала Марпесійська"(1).

(1) Вергілій. "Енеїда", VI, 471.

Такий мудрець ніколи не помиляється, нічого не боїться. Він, як Лінкей, усе бачить, все завважує, нікому нічого не вибачає, сам собою задоволений. Він один божественний, один здоровий, один — цар, один лише вільний. Коротше кажучи, ця людина, а точніше, нелюд, дуже високої думки про себе, тому ні з ким не хоче дружити і з ним ніхто не дружить. Він зневажає не тільки друзів, а й навіть богів і живе лише для того, щоб ганити справді здорових людей та кепкувати над ними. І такого дивогляда хочуть видати нам за виняткового мудреця?!

Якби справа дійшла до голосування, то скажіть, яка б держава захотіла мати такого урядовця, яке військо забажало б такого воєначальника? А яка дружина стерпіла б такого чоловіка, хазяїн — такого гостя, раб — такого пана? Всяк забажав би мати найдурнішого з

простолюду, який, сам дурний, легко повелівав би дурнями і слухався б дурнів. Більшість любила б його як рівного. Лагідний з дружиною, приємний з друзями, веселий товариш по чарці, невибагливий співжитець, він завжди б пам'ятав, що ніщо людське йому не чуже.

Та вже годі про це. Бо не знаю, як вам, а мені дуже прикро за того мудреця. Тому повернімось до перерваної мови й поговорімо про інші зручності, якими обдаровує нас Глупота. [40]

Глупота — єдина втіха в нещасті, а мудрість людину губить.

Якщо поглянути на людське життя з висоти, як це, на думку поетів, робить часом Юпітер, то ми побачимо лише злигодні та поневіряння: нещасне, жалюгідне народження, клопітке навчання, сповнене образ дитинство, тяжкою працею обтяжену юність, нестерпно важку старість, сувору і невблаганну смерть. На людей чатує так багато різних хвороб, така кількість нещасть та всіляких незручностей! До того ж усе приправлене такою кількістю гіркоти, що годі й казати! А тому згадаю нині лише ті прикрощі, яких люди завдають одне одному. Ось вони: спустошення, в'язниці, тортури, ганьба, наклепи, зрада, підступи, обман, лихослів'я, хитрощі... Але я вже, мабуть, починаю рахувати пісок!

Далі. Тут не місце говорити, який гнівливий бог і за які провини наслав на людей стільки нещасть. Проте, якби хтось захотів обмислити все, то не засудив би він вчинку Мілетських дів, хоч він і гідний жалю.

А хто, переситившись життям, найчастіше вкорочує собі віку? Звичайно ж, ті, що люблять мудрувати! Серед них, не кажучи вже про Діогена, Ксенократа, Катона, Кассія чи Брута, слід ще згадати бодай Хірона, який добровільно обрав смерть, відмовившись від безсмертя.

Тепер, гадаю, ви вже бачите, що може статися з людьми, якщо всі почнуть мудрувати? Напевно, знову доведеться гончареві Прометею братися за глину, щоб наробити нових людей?! І якщо цього досі не

сталося, треба дякувати мені. Вдаючись до необізнаності або необачності, часом до забуття страждань, а то й скропивши надію медом насолоди, я так допомагаю людям у незліченних бідах, що вони не хочуть вмирати навіть тоді, коли вже нитка Парок кінчається і життя втікає від них. При цьому, чим менше вони мають підстав для життя, тим більше хочуть жити, не відаючи, завдяки мені, про пересичення життям.

Отож, дякуючи мені, можна зустріти дідів Несторового віку, вже й на людей несхожих: недорікуватих, божевільних, беззубих, сивих, лисих. Або, якщо говорити Арістофановими словами: смердючих, миршавих, скоцюрблених, зморшкуватих, голомозих, беззубих та ще й кастратів.

Але, погляньте-но, як вони втішаються життям, як молодяться! Один сивину фарбує, другий лисину під [41] перукою ховає, третій вставляє дорогі зуби, можливо, в якоїсь свині позичені, четвертий упадає за дівчиськом і в любовних дурощах, нікчема, силкується навіть молодика переплюнути.

Ще інший старий шкарбан одною ногою вже в могилі стоїть, а бере собі за дружину (навіть без приданого!) молоде дівчисько, хоча й знає наперед, що її тілом буде втішатися не стільки він, як інші. Такі витівки старих трапляються досить часто і ставляться їм навіть у заслугу.

Але набагато кумеднішою видається старе бабисько. їй вже три чисниці до смерті — страшна, кістлява, немов баба-яга або мрець, а теж заграє з молодиками, лащиться, мов собака, й маніжиться, — одне слово, пропонує себе кожному зустрічному. І нерідко знаходить красеня Фаона, який за добрі гроші вдовольняє її. Яких тільки рум'ян вона не вживає! Чим тільки не мазюкається! Ця безсоромна баба з ранку до вечора крутиться коло дзеркала; вищипує волосся не тільки на обличчі; виставляє на показ свої зморшкуваті й зів'ялі груди; непристойними рухами тіла збуджує у собі згаслу хтивість; часто пиячить; рветься разом з дівчатами в танок; пише любовні цидулки. Усі сміються з неї, як

з дурепи, а їй байдуже. Досить того, що сама собі подобається, п'яніє від насолоди та розкошує. Одне слово, вона щаслива. А все з моєї ласки!

Що ж до розумників, які вважають таку бабу посміховиськом, то я хочу запитати, що краще, на їхню думку: користуючись прихильністю Глупоти, втішатися життям чи постійно шукати, як то кажуть, зашморгу на шию?

Тепер про ганьбу, якої всі так бояться. Для моїх дурників вона або взагалі не існує, або її не відчувають, — а якщо й відчувають, то не зважають на неї. Справжнє лихо, коли камінь на голову падає! А сором, неслава, ганьба, сварка шкодять лише тоді, коли їх відчувають. Коли ж не відчувають, то й шкоди ніякої немає. Яка біда, наприклад, в тому, що весь народ, на тебе тюкає? Ніякої! Головне, аби ти сам собі аплодував! А щоб це. було, потрібна допомога Глупоти.

Науки непотрібні і шкідливі.

Та пора вже, гадаю, послухати й крикунів-філософів, які торочать, що дружити з Глупотою, тобто помилятися, бути обманутим, нічого не знати — все одно, що бути нещасним. А мені [42] здається — бути справжньою людиною! Бо чого, власне, таку людину ми маємо вважати нещасною? Адже її такою народили і так навчили, так виховали. Це спільна доля всіх людей! Хіба можна вважати, наприклад, нещасним того, хто не може літати разом з птахами або ходити на чотирьох ногах, як худобина, чи того, хто не озброєний рогами, як віл? Тоді й коня найкрасивішого назвеш нещасним лише на тій підставі, що він не вчив граматики і не їсть пирогів, а вола — нікчемою, бо він, бач, не бугай. Отож, як коня, недосвідченого в граматиці, так і дурну людину не можна вважати нещасними: коневі від природи властива неписьменність, а людині — Глупота.

Бачу, хитромудрі логодедали вже посміхаються. Для того, кажуть вони, і дані людині науки, щоб з допомогою розуму відшкодувати не

додане їй природою. Дуже схоже на правду!.. Але чи можливо, щоб природа, така передбачлива й уважна при створенні комарів, трав, квіток, раптом задрімала, творячи людину? Чому люди не можуть обійтися без наук, які вигадав злий геній Тевт на погибель родові людському? Ні, науки таки не приносять щастя, навпаки, навіть шкодять тому, заради кого винайдені. Це переконливо довів у Платона вельми розумний цар єгипетський(1).

(1) Платон розповідає (Федр. 274, C-D) про суперечку єгипетського царя Тама з Тевтом. Останній переконував, що письмо допомагає пам'яті. Але цар заперечував, бо людина, казав він, завдяки письму прагне більше записувати, аніж запам'ятовувати.

Отже, науки, разом з іншими нещастями життя людського, вигадали ті самі творці, від яких беруть початок ганебні вчинки, тобто демони. Звідси й назва їхня "демони", правильніше б — "даемони", тобто "знаючі".

Справді-бо, покоління людей золотого віку не знало жодних наук, а жило за законами природи та власними інстинктами. Нікому не була потрібна граматика, бо всі говорили одною, примітивною мовою, яка служила лише для того, щоб порозумітися. Не було діалектики, бо не існувало супротивних думок. Не було й риторики, бо кожен заробляв собі шматок хліба сам. А кому були потрібні мудрі закони, якщо не було поганих звичаїв, які й породили хороші закони?!

Люди були тоді більш побожні й не прагнули з [43] нечестивою допитливістю пізнавати таємниці природи, розміри зірок, їхній рух та вплив на земне життя чи також досліджувати першопричини речей. Вони вважали недозволенним, щоб смертні мудрували надмірно. Вивчати ж те, що поза небесною сферою, людям здавалось божевіллям — таке їм і на думку ніколи не спадало!

Та коли чистота золотого віку поступово стала меркнути, деякі люди навчилися початків різних мистецтв спершу, як вже казала, од злих геніїв. Згодом забобонні халдейці та легковажні греки (знов-таки не без сприяння геніїв!) понавигадували силу-силенну всіляких тортур, чи то пак наук і мистецтв, з яких одної граматики більш ніж достатньо, щоб життя людини перетворити на пекло.

У найбільшій шані найменш розумні з мистецтв.

Що не кажіть, а серед наук найбільше цінуються ті, які спираються на відчуття, тобто на Глупоту.

Надголодь живуть теологи, мерзнуть дослідники природи, зазнають глузування астрологи, терплять зневагу полемісти, і, як казав колись Гомер,

"Вмілий-бо лікар один від людей багатьох є вартніший..."(1)

(1) Гомер. "Іліада", XI, 514.

Але треба уточнити: чим лікар більший невіглас, більший нахаба й зухвалець, тим більше його цінують, — навіть королі. Адже медицина, особливо та, яку нині практикують, ніщо інше, як задурювання голови, — не менше ніж риторика!

Друге місце (а мо й перше!) після лікарів належить правникам-крутіям. їхню професію як ослячу одностайно висміюють усі філософи (вже не кажучи про мене!). Та саме від них залежить вирішення багатьох справ: од найменших до найбільших. У цих ослів невпинно зростають маєтки, в той час як теолог, навіть якщо й осягнув усі божественні таємниці, сидить на бобах і веде запеклу війну з блощицями та блохами.

Щасливими вважають мистецтва, які ближчі до Глупоти. А коли так, наскільки щасливіші ті, що взагалі не мають жодних зв'язків з науками і дослухаються лише голосу природи, цього справжнього повелителя, який ніколи не помиляється, — якщо, звичайно, ми самі не [44] переступаємо межі дозволеного! Природа ненавидить підробку, а тому найкращим буває лише те, що не спотворене жодним мистецтвом.

Найщасливіші ті з живих істот, які перебувають найдалі від наук.

Куди не поглянь, з-посеред живих істот найщасливіші ті, що перебувають найдалі від наук і дослухаються лише до голосу природи. Ось, наприклад, бджоли — не всі в них тілесні відчуття. Але скажіть, будь ласка, хто щасливіший за них або гідний більшого подиву? Який архітектор може позмагатися з ними в будівництві? Або який філософ заснував коли-небудь подібну республіку?..

А тепер візьміть коня. Маючи відчуття, подібні до людських, він потоваришував з людиною, а тому став співучасником людських злигоднів: у спортивних змаганнях, домагаючись першого місця, він надривається від утоми; в бою, сприяючи перемозі, нерідко разом з вершником летить сторчма долу, простромлений ворожим списом. Як не згадати ще вуздечку з залізними вудилами, колючі остроги, конюшню, схожу на в'язницю, батоги, палки, пута, лютого вершника? Одне слово, кінь терпить всю трагедію рабства, на яку сам себе прирік добровільно. Ось до чого призводить бажання, за прикладом дужих лицарів, помститися ворогові!(1)

Наскільки принадніше життя мух і птахів, які коряться природі. Всі їхні нещастя лише від людських підступів. Птахи, спіймані й посаджені до кліток, швидко навчаються говорити людською мовою. Але в той же час як в'яне їхня природна краса! І так у всьому: створене природою приємніше за будь-які мистецькі підробки.

Тому я не можу нахвалитися Піфагором-півнем, який, згідно свого ж вчення, у свій час був і філософом, і чоловіком, і жінкою, і царем, і простим смертним, і рибою, і конем, і жабою, і, може, навіть губкою, але жодну істоту не вважав нікчемнішою за людину(2). Чому? Бо всі інші істоти вдовольняються тим, чим наділила їх природа, і лише людина прагне переступити Ці межі. [45]

(1) Йдеться про байку Федра "Кінь і кабан" (Федр. Байки, III, 4).

(2) Натяк на діалог Лукіана "Півень, або Сновидіння".

Дурні щасливіші за усіх.

Піфагор любить невігласів, а вченими й великими мужами нехтує. Грілл, на його думку, набагато розумніший за "досвідченого Одіссея", бо залишився рохкати у своєму хліві. Питаєте чому? Щоб не зазнавати разом з Одіссеєм нових злигоднів та поневірянь!

Мені здається, я навіть одної думки з Гомером, батьком побрехеньок, який називав часто смертних "нещасними й нікчемними". Одіссей у нього — зразок мудрості, однак багато разів названий і горопахою.

Цим епітетом Гомер ніде не нагороджує ні Паріса, ні Аякса, ні Ахілла. А все тому, що шахрай і хитрун Одіссей часто звертався за порадами до мудрої Афіни Паллади і сам мудрував надмірно, діючи завжди всупереч природі.

Отже, найдалі від щастя перебувають ті смертні, які багато мудрують. Від цього вони, власне, удвічі дурніші, тому що, всупереч своїй долі, прагнуть жити так, як живуть безсмертні боги і, за прикладом гігантів, воюють з самою природою, озброївшись новими машинами, тобто науками.

Отож найщасливіші ті з людей, які найбільше схожі поведінкою й розумом своїм до тварин та їхньої Глупоти і не прагнуть нічого понад міру. О безсмертні боги! Які вони щасливі, ці люди, яких обзивають попросту дурнями, блазнями, недоумками, а також виродками та іншими вельми приємними, як на мене, словами!

Спробую пояснити це не стоїчними якимись ентимемами, а більш дохідливо, на простих прикладах. Я говоритиму про справу, можливо, й безглузду, але, повірте, це найщиріша правда.

Так от згадані мої улюбленці не бояться смерті, чого, клянусь Юпітером, не можна сказати про інших людей. Мої дурники позбавлені докорів сумління; не бояться розповідей про вовкулаків; не лякаються привидів та примар; не відають страху перед навислими бідами; не хвилюють душу надіями на прийдешні блага. Дурнів не гризуть постійні клопоти, якими сповнене життя. Вони не червоніють од сорому, не хвилюються, не клопочуться, не заздрять, не кохають. До того ж чим ближче мої мазунчики наближаються до глупоти нерозумних тварин, тим менше грішать, власне, перестають грішити. Так гадають авторитетні теологи! [46]

Збагніть нарешті, що через дурну мудрість ваші душі вдень і вночі страждають од незліченних клопотів, а також од цілої купи життєвих злигоднів та незручностей. Тільки збагнувши це, ви зрозумієте, від скількох бід я позбавила моїх дурнів! Зважте також, що дурники не лише самі завжди веселі, життєрадісні, постійно наспівують собі під ніс; а також і всім, де не з'являються, приносять втіху, радощі, сміх, жарти. Вони неначе для того й народилися з ласки богів, щоб веселити людей в їхньому сумному житті.

До дурників і до решти людей не однакове ставлення. Перших всюди пізнають, всі з ними вітаються, немов зі старими знайомими, всі їм дуже раді, напувають і годують їх, всі їм сприяють, уболівають за ними, ідуть їм на поміч. Що б вони не сказали чи не зробили, все їм сходить безкарно, все вибачається, ніхто їм не бажає зла. Навіть дикі звірі

захищають їх од несправедливості — інстинктивно відчувають, напевно, їхню безневинність!

Якщо дурнів навіть боги вважають святими, то я — тим більше. Тож нема чого дивуватися, що й люди їх так шанують.

Царям не мудреці, а дурні більше до вподоби.

Геть усі царі люблять дурників і не можуть без них ні їсти, ні пити, ні гуляти, ба навіть жити. Недоумки у більшій навіть шані, аніж похмурі мудреці (хоч нерідко й цим виявляють значні почесті!). В тому, що царі так діють, нема нічого дивного. Адже мудреці своїм ученням або нудьгу та сум навівають, або дражнять ніжні вушка колючою правдою.

Що ж до дурнів, то вони добре знають, що треба його величності і чого він усіма способами домагається: йому треба забавок, жартів, сміху, реготу. Зважте і на таку позитивну рису дурнів, як простота й відвертість. А що може бути похвальніше за відвертість? Бо хоч Алківіадів вислів, переданий Платоном, і каже, що відвертість пов'язана з дітьми й вином, але за це слід хвалити виключно мене.

Є про мене цікавий вислів і в Евріпіда: "Дурень дурниці й говорить"(1). Ну що ж, зате в дурниках завжди те саме і в душі, і на обличчі, і на вустах. А в [47] мудреця, — на думку того ж Евріпіда, — два язики: один — говорити правду, а другий — те, що корисне за відповідних обставин. Тому нерідко мудрі на біле кажуть чорне; з їхніх вуст віє однаково і холодом, і жаром; вони одне мають на думці, а інше на язиці.

(1) Евріпід. "Вакханки", 369.

Можновладці хоч і купаються в розкошах, але водночас дуже нещасливі: ніколи певно не знають, хто з їхнього почту говорить правду. Саме тому вони часом підлабузників вважають за друзів.

Хтось може закинути, що можновладці не люблять правди і тому уникають мудрих: бояться, аби ті не стали раптом говорити гіркої правди, замість солодких слів. Ну, що ж, — царі таки не люблять правди.

Та повернімося до моїх дурників. Найцінніше те, що і правду, і відверті докори їхні царі вислуховують з приємністю. Хай спробує сказати правду мудрець — головою ризикує накласти. А те ж саме скаже дурень — слухають з великою насолодою.

Правда сама собою приносить задоволення, — якщо, звичайно, до неї не примішана образа. Але говорити правду й не ображати вміють, з ласки богів, лише дурні. З цієї причини й жінкам більше подобаються чоловіки улесливі й схильні до забав та всіляких дурощів. Як далеко не зайде в жінки справа з дурником, — навіть якщо й сягне крайньої межі, — їй легко все пояснити сміхом і жартами. А здібності в жіночої статі справді невичерпні, — особливо коли треба приховати свої шури-мури!

Мудрі — нещасні, дурні — щасливі.

Та повернімось до благополуччя дурнів. З великою приємністю провівши земне життя, і, не усвідомлюючи смерті та не відаючи перед нею страху, вони переселяються прямо на Єлисейські Поля, щоб і там продовжити розваги та веселощі.

Отож і порівняйте долю такого дурня з безталанням навіть ідеального мудреця — людини, яка, гризучи науки, змарнувала дитинство і юність; згубила у виснажливій праці, у клопотах і безсонних ночах найприємнішу частку життя. Мудрець і решту віку проводить, так і не скуштувавши ніяких втіх: завжди скупий, бідний, сумний, похмурий. Сам до себе надто суворий та вимогливий, він і для інших нестерпний та ненависний. На якого мудреця не поглянь, усі вони підсліпуваті, зморшкуваті й передчасно посивілі: можна подумати, поспішають до [48] могили. Та що говорити про смерть того, який ніколи й не жив! Ось вам чудовий портрет мудреця.

Про помилку стоїків та два види божевілля.

Але тут знову заквакали стоїчні жаби. Нема, кажуть вони, гіршого від божевілля, оскільки божеволіти — все одно, що втрачати розум, тобто ставати дурним. Та стоїки знову помиляються. Ми зруйнуємо і цей їхній силогізм, але, звичайно, з допомогою Муз.

Сократ, за свідченням Платона, розрізняв дві Венери в одній і ділив одного Купідона на двох(1). Діалектики (якщо хочуть, щоб вважали їх при здоровому глузді!) так само повинні розрізняти два різні види божевілля. Причому жодне з них само по собі не є згубним. Інакше Горацій не сказав би:

"Любе мені божевілля дуріє зі мною"(2).

І Платон не прилучив би до найліпших благ життя божевілля поетів, пророків та закоханих. І пророчиця Сивілла не назвала б подвиг Енея божевільним(3).

(1) Платон у діалозі "Бенкет" вустами Сократа говорить, що існує дві Афродіти: Небесна Афродіта — Уранія і Всенародна Афродіта — Пандемос. Звідси висновок: є два Ерота і два різних види кохання — ідеальне і чуттєве.

(2) Горацій. "Оди", III, 4, 5.

(3) Мова йде про намір Енея спуститися до підземного царства для побачення з батьком. (Вергілій. "Енеіда", VI, 135).

Справді, є два види божевілля. Одне — насилається жахливими месниками із царства померлих, які вселяють у душу смертних безліч гадюк і таким чином запалюють її то войовничістю, то жадобою до золота, то ганебним і нечестивим коханням. Часом вони штовхають до злочину, кровозмішання, святотатства або до іншої якоїсь мерзоти.

Інколи ці месники переслідують злочинну душу, лякаючи її фуріями та страхітливими смолоскипами.

Другий вид божевілля — зовсім не схожий на перший. Він бере свій початок від мене, а тому найбільше бажаний. Це божевілля трапляється кожного разу, коли приємна помилка розуму звільняє душу від гнітючих турбот і кидає її в обійми різноманітних насолод. Такої помилки розуму як великого дару богів бажав собі Ціцерон. Зокрема в листі до Аттіка він говорить про бажання не відчувати того нещастя, яке на нього звалилося. [49]

Те ж саме заявляв і відомий аргів'янин, який дійшов до такого божевілля, що цілими днями просиджував у порожньому театрі: сміявся, аплодував, радів, і то так, немов бачив на сцені цікаву виставу. (Хоч насправді в цей час там нічого не йшло!) І це тим більше дивно, що у всьому іншому він вів пристойне життя і мав вигляд здорової людини: лагідно поводився з друзями, був ласкавий з дружиною. Одне слово, як пише Горацій,

"Він вибагливий був до рабів

І бурі у склянці води не здіймав"(1).

Та ось родичі вилікували його від хвороби. А він, коли отямився, замість подяки заявив:

"Клянуся Поллуксом, ви вбили мене:

Звільнивши від помилок, позбавили втіх"(2).

(1) Горацій. "Послання", II, 2, 132-134.

(2) Там же, II, 2, 138-140.

І правильно сказав. Бо не він, а вони помилялися. А тому саме їм слід було б прийняти дозу чемериці, щоб щасливе та приємне божевілля не вважали за зло й не відбирали його в людей за допомогою ліків.

Я ще досі не вирішила остаточно, що слід називати божевіллям: всякий обман відчуття чи помилку розуму? Бо хіба можна вважати божевільним того, наприклад, який, внаслідок гнійного запалення очей, переплутує мула з ослом; або якщо хтось бездарний вірш вважає за найдосконаліший?

Близьким до божевілля треба ставити лише того, хто не тільки відчуттями, але одночасно й розумом помиляється, причому постійно: якщо, наприклад, хтось, почувши рев осла, стверджує, що чує дивну симфонію; або якщо найбільший бідак, людина найнижчого походження, вважає себе багатієм, подібним до Креза, царя Лідійського.

Цей вид божевілля наближається до одного з видів насолод, бо приносить значне задоволення не лише божевільному, але й тим, хто його оточує. Причому від спілкування з причинним ці останні аж ніяк не втрачають на розумі.

Таке божевілля побутує набагато ширше, ніж звичайно вважають. Часом два пришелепкуватих сміються один з [50] одного, і кожен має з цього насолоду. Причому нерідко можна бачити, що дужче збожеволілий голосніше сміється з того, хто ще не зовсім з'їхав з глузду.

Приємний вид божевілля.

Хто різнобічніше дурний, той щасливіший. Така принаймні моя, Глупотина, думка. Слід лише перебувати в стані безтями, яка властива мені. Подібне божевілля настільки розповсюджене, що важко знайти смертного, який постійно був би мудрим і ніколи не впадав у божевілля.

Однак різниця між мудрістю й божевіллям все ж таки є. Так, наприклад, коли хтось гарбуза прийме за дружину, його називають божевільним, бо таке трапляється рідко. А якщо хтось дружину (таку ж невірну, як і всі інші!) називає вірною Пенелопою і, перебуваючи в щасливому незнанні, дуже з того тішиться, такого не називають божевільним, бо подібне трапляється з чоловіками часто.

До мого гурту належать також мисливці, які нехтують заради полювання всім на світі. Вони твердять, що мають незвичайне задоволення кожного разу, як чують потворне завивання ріжка та собачий гавкіт. Собачий послід їм теж, певно, здається запашнішим од кориці!

А яку насолоду мають божевільці від білування звірини! Биків та баранів хай ріже простолюд, а звірину дозволено розбирати лише шляхетному! Та й він мусить робити це з непокритою головою, опустившись на коліна. Причому ще й не всяким ножем можна різати, а лише особливим, для цієї мети призначеним.

Погляньте, з якою побожністю, з допомогою яких рухів, у якій суворій послідовності відділяє цей божевільний різні члени! Мовчазний натовп обступив його щільно і дивиться з такою цікавістю, немов то якесь дивовижне й не бачене досі видовище. Коли ж якомусь солопієві удасться ще й дичини скуштувати, тоді втішається так, ніби став од цього набагато шляхетнішим.

Постійно переслідуючи звірів і їх поїдаючи, такі люди, зрештою, і самі перетворюються на звірів, хоч і переконані, що живуть по-царському.

Услід за мисливцями йдуть будівничі, які палають ненаситним бажанням щось будувати: спочатку зводять круглі споруди, а потім перебудовують їх на квадратні, то знов-таки квадратні змінюють на круглі. І нема цьому ні кінця ні краю. Зупиняються лише тоді, як дійдуть

до [51] крайніх злиднів, що вже й жити ніде і їсти нема чого. Та їх не цікавить, що настане потім. їм аби хоч кілька років повтішатися своїм божевіллям!

До будівничих дуже близькі ті, що розшукують (на суші і в морі) якусь п'яту субстанцію(1) і прагнуть за допомогою нових, таємничих мистецтв змінити природу речей. їх зваблює солодка сподіванка на успіх, а тому, не шкодуючи ні праці, ні витрат, вони все щось вигадують своїм дивним розумом.

Маючи з того задоволення, ці диваки займаються попросту самообманом. Але не перестають вводити себе в оману, аж поки не стане вже нещасним за що й піч полагодити. Та їм і далі сняться солодкі сни.

Вони й інших тужаться схилити до такого щастя. А коли вкрай зневіряться у своїй надії, знаходять утіху в цитуванні вислову:

"До великого прагнуть в житті — це вже подвиг"(2).

Крім того, починають звинувачувати швидкоплинність життя, якого не вистачило, бачте, для здійснення великого задуму.

(1) П'ята субстанція — вигадка середньовічних філософів, які, крім чотирьох матеріальних сутностей (землі, води, повітря, вогню), визначених античними матеріалістами, розрізняли ще й п'яту, називану квінтесенцією, — найістиннішу начебто сутність речей. 2

(2) Проперцій. Елегія, II, 10, 6.

Далі. Не можу вирішити, чи й гравців прилучати до нашого гурту. Бо хіба не божевільні й не смішні ті, в кого починає трепетати й прискорено битися серце, ледве зачують вони стукіт гральних костей? Як часто у звабній надії на виграш вони терпіли крах і тонули у відчаї, коли судно

надії розбивалося об скелю, набагато страшнішу за Малейську! Випливши на новий берег надії майже голими, вони не поспішали відігравати програне тільки тому, щоб часом не подумав хтось, що вони несерйозні.

Смішно дивитись на старих, підсліпуватих, які грають, нап'явши на ніс окуляри. Та ще дивніше бачити дідів зі скоцюрбленими пальцями. Самі вже не в змозі грати, вони наймають за гроші якогось молодика, щоб той кидав на дошку гральні кості замість них.

Приємна річ гра, що й казати, поки не переходить у шал, бо тоді стосується вже не мене, Глупоти, а Фурій. [52]

Дурні забобони.

А тепер про іншу породу людей, зліплену з того ж самого тіста, що й я. Вони вірять в чудеса і найдивовижніші вигадки. Такі люди не тільки охоче слухають інших, але й самі з задоволенням розповідають щось незвичайне.

Особливо багато байок понавигадувано про привидів, лемурів, злих духів, мерців і про тисячі подібних чудес. Причому чим менше в цих казках правди, тим охочіше слухають і вірять у них. А все тому, що такі вигадки не лише приємно лоскочуть слух, але й допомагають весело проводити час, а декому, особливо священикам та проповідникам, навіть зиск приносять.

Їхніми родичами є недоумки, які плекають дурне, але приємне переконання, що досить подивитись на статую чи ікону якогось Поліфема-Христофора, щоб у цей день не трапилось нічого поганого; або що досить помолитися перед скульптурою Варвари, щоб повернутися з поля бою неушкодженим; або що варто лише приходити у певні дні, з певними молитвами до Еразма — і невдовзі можна розбагатіти.

Замість Іполита вони вигадали Георгія-Геракла, коневі якого, прикрашеному всілякими брязкальцями, мало не моляться. Час від часу, щоб здобути прихильність, ці дурники підносять коневі подарунки. А на його мідний шишак вважають за гідне присягатись навіть царі!

Є негідники, що відкупляються від гріхів подарунками. Вони з математичною точністю вимірюють лицемірно час свого перебування в чистилищі, відміряючи, немов по годиннику: сторіччя, роки, місяці, дні і навіть години.

А скільки всюди телепнів, що вірять у магічні знаки й заклинання, вигадані якимось блаженним дурисвітом начебто для спасіння душі, а насправді — для власної вигоди!..

Чого тільки не сподіваються здобути для себе легковіри, вдаючись до тих дурничок: багатств, почестей, насолод, достатку, доброго здоров'я, довголіття, квітучої старості і, нарешті, тепленького місця десь на небі, поблизу Христа. Якщо вони й бажають досягнути чогось найпізніше, то це тієї хвилини, коли стануть їм недоступними втіхи. Ось тоді такі людці не проти покинути земний світ, щоб продовжити забавки на небі.

Якийсь купець, воїн чи суддя, виділивши дещицю з купи награбованого на замолювання гріхів, починає [53] гадати, що цим очистив клоаку свого життя. Він переконаний, що всі свої клятвопорушення, нечисті прагнення, пияцтва, чвари, а також вбивства, обмани, віроломства і зради можна відкупити грішми. А відкупившись, вважає, що можна повертатись до нових злочинів.

Чи є дурніші, вибачте, я хотіла сказати — щасливіші, за людей, які, прочитуючи щодня вголос сім віршів зі святих псалмів, сподіваються на найбільше блаженство? Вони переконані, що ці магічні віршики показав святому Бернардові якийсь дотепний, але радше легковажний, ніж лукавий демон, бо через них потрапив у халепу(1). Та в подібні дурниці

(за які навіть мені соромно) вірить не тільки простолюд, вірять у них і церковні вчені.

(1) Легенда розповідає, що до святого Бернарда з'явився якось диявол і почав хвалитися, ніби знає сім магічних віршиків із "Псалтиря", щоденне читання яких неодмінно приведе до раю. Але не відкрив, які саме. Тоді Бернард вирішив щодня прочитувати весь "Псалтир". Побачивши, що таким чином буде досягнуто ще більшого благочестя, диявол назвав магічні ті вірші.

Якщо цих прикладів замало, будь ласка, ще. Кожна місцевість прагне мати свого святого покровителя. Причому кожного вшановують певним обрядом і кожному приписують якусь певну здатність: один приходить на поміч при зубному болі, другий — при пологах, третій допомагає повернути вкрадені речі, четвертий рятує потерпілих при корабельній аварії, п'ятий оберігає череду, і так далі. Всіх не перелічиш. До того ж є такі, що здатні допомагати в багатьох справах. Це передусім богородиця-діва, яку простолюд вшановує навіть більше, ніж самого її сина — Христа.

Храмові дари — доказ глупоти.

Скажіть, будь ласка, чи є серед прохань, з якими люди звертаються до святих, хоч одне, що не стосується Глупоти? Де й коли бачено серед стількох дарів, що висять на стінах храмів і навіть на стелі, хоч один дарунок за те, що хтось позбувся глупоти і таким чином бодай на волосок змудрів? Один тонув, але виплив. Другий, прохромлений ворожим списом, — вижив. Третій утік з поля бою, покинувши друзів (хоч і боягуз, але щасливий!). Четвертий був розіп'ятий на хресті, але з ласки святого, покровителя злодіїв, зірвався і тепер продовжує обчищати багатих, спорожняючи їхні гаманці. П'ятий зламав грати [54] і втік з в'язниці. Шостий, на превеликий смуток лікаря, видужав од пропасниці. Сьомий, замість того щоб померти від отрути, несподівано вилікувався од запору, чим дуже засмутив дружину, бо намарно втратила вона стільки праці й грошей! У восьмого перевернувся віз, але

коні не постраждали. На дев'ятого обвалилася стіна, але він вижив. Десятий був спійманий у ліжку з чужою дружиною, але вирвався і втік. Однак ніхто, повторюю, ніколи не дякує за те, що позбувся глупоти. А тим часом ні про що не думати так приємно, що люди швидше відмовляться від усього на світі, тільки не від дурості.

Тепер про море забобонів. Але чи варто в нього занурюватися?

"Навіть якби цілих сто язиків, і сто вуст було в мене,

Й голос залізний, то все ж не змогла б полічити я типи

Дурості всіх забобонних людей і її різновидів"(1).

(1) Глупота перефразовує рядки з "Енеїди". Див.; Вергілій. "Енеіда", VI, 625-627.

Життя християн переповнене цим видом божевілля. Однак священики не тільки дивляться на нього крізь пальці, але й заохочують до забобонів мирян, бо завдяки цьому зростають їхні прибутки.

Уявіть собі, що з'явився раптом серед священиків якийсь нестерпний мудрець і став проповідувати: "Якщо праведно житимеш, не помреш! Коли до пожертвувань грішми долучиш сльози, щирість, молитви, пости, а також ненависть до лиходіїв, то спокутуєш гріхи! Якщо весь спосіб життя зміниш, то сприятиме тобі святий, життя якого наслідуєш"! Коли б, кажу, такий мудрець став набридати подібним повчанням, то уявіть собі, якого блаженства він позбавив би душі смертних і яке сум'яття спричинив.

До цього гурту належать і ті, що за життя ще піклуються про свій похорон, а тому старанно обмірковують і перелічують, скільки чого повинно там бути: скільки смолоскипів у процесії, скільки людей, одягнених у жалобний одяг, скільки співаків, скільки найнятих

плакальниць. Можна подумати, що вони й самі збираються бути присутніми на власному похороні — ніби мертвий почервоніє од сорому, якщо його тіло не буде поховане належним чином. [55]

Ці диваки вподобляються щойно вибраним едилам-урядникам, які дуже турбуються про забави й пригощання для народу.

Дурна чванливість з приводу походження, вченості тощо.

Хоч і поспішаю, але я не можу проскочити мовчки повз тих, які дуже втішаються своєю химерною знатністю (бо нічим іншим, власне, не відрізняються вони од найнижчого ремісника!). Один виводить свій рід від Енея, другий — від Брута, третій — від короля Артура. Перелічують прадідів, прапрадідів і їхніх батьків; згадують давні родові прізвиська; всюди виставляють портрети і статуї своїх предків, хоч самі вже не багато чим відрізняються од тих мовчазних опудал. Ось так, за допомогою ласкавої Філавтії-самолюбивості й живуть цілком щасливо. Причому не бракує дурнів, які цих страхопудів шанують за богів.

Але що це я мовлю про кожний рід окремо, ніби Філавтія-самолюбивість не робить дивним чином вельми щасливими багатьох. Погляньте лиш довкола. Той бридкіший за мавпу, вважає себе майже Ніреєм. Інший за все життя провів циркулем лише три лінії, а видає себе за Евкліда. Третій знається на музиці не краще за осла і співає гірше курки (яку топче півень проти її волі), але вважає себе Гермогеном.

Є ще один вид божевілля, набагато приємніший за інші. Це, коли хтось починає видавати талант слуг своїх за свій власний, як, наприклад, двічі щасливий Сенеків багатій. Він розповідав побрехеньки лише в оточенні власних рабів, які підказували йому, коли він щось забував. Цей чолов'яга був настільки немічним, що ледве дихав, але, не вагаючись, ходив на змагання кулачних бійців, покладаючись, звичайно, на силу своїх численних рабів.

Далі варто згадати ще, певно, слуг вільних мистецтв. Адже Філавтія-самолюбивість їм особливо притаманна. Серед них швидше знайдеш такого, що батьківським маєтком поступиться, ніж визнає себе нездарою. Це стосується передусім акторів, співаків, ораторів та поетів. Чим менше в кого здібностей і освіти, тим більше він хизується, більше всюди славить себе й вихваляє.

Але, як каже прислів'я, "різним губам різний салат до вподоби". Тому навіть у великих дурнів багато шанувальників. І найбільші нісенітниці часом багатьом подобаються. [56] А все тому, що значному числу людей, як уже говорилося, притаманна глупота. Невіглас і сам собі дуже подобається, і інші від нього в захопленні. Тож навіщо прагнути до справжньої освіти, яка здобувається тяжкою багаторічною працею? її майже ніхто не цінує, а людина від того стає лиш кволою та боязкою.

У кожного народу своя самозакоханість і глупота.

Ще я помітила, що природа обдарувала Філавтією-самолюбивістю не лише кожного із смертних, алей цілі народи та держави. Тому в кожного народу є своя особлива Філавтія-самолюбивість. Британці, наприклад, пишаються зовнішністю, музичною освітою й розкішними бенкетами. Шотландці хизуються шляхетністю і приналежністю до царського роду, а також витонченим розумом і дотепністю. Галли хваляться ввічливістю, а парижани, зокрема, — винятковою обізнаністю в теології. Італійці вважають себе найкращими поцінувачами художньої літератури та красномовності. Вони ж і надто пишаються тим, що вважають себе єдиними з усіх смертних, які не є варварами. Найбільше пишаються цим римляни. Вони навіть уві сні марять про давній славетний Рим. Венеціанці чваняться своєю знатністю. Греки тішаться тим, що заснували всі науки і що лише в них одних були такі вельми славні герої.

Нащо вже турки — скописько варварів, а й ті знайшли чим хвалитися, — своєю релігією, мовляв, вони і тільки вони правовірні, а тому сміються з християн, немов з забобонних.

Іспанці нікому не хочуть поступитися воєнною славою. Германці чваняться високим зростом і знанням магії. Але чи не найдивніший самообман у іудеїв, які все ще чекають на свого Месію і міцно тримаються Мойсея.

Підлабузництво дуже корисне.

Ви вже, гадаю, побачили, скільки задоволення приносить кожному і всім разом Філавтія-самолюбивість. її рідна сестра — Колакія-улесливість. Різниця між ними невелика: Філавтія-самолюбивість — це улещування самого себе, а Колакія-улесливість — улещування когось іншого.

Колакія-улесливість ще й сьогодні вважається справою ганебною, але тільки в тих, хто надає перевагу назвам речей над самі речі. Такі люди вважають, що віра несумісна з улесливістю. А я гадаю інакше. В моїй праВоті [57] не важко переконатись на прикладі нерозумних істот. Нема улесливішого за собаку. Але ж собака і найвірніший друг! Або хто ласкавіший за білку і хто ще так легко дружить з людиною, як вона?.. Якби все було навпаки, то слід було б визнати, що в житті людей корисніші грізні леви, люті тигри або несамовиті леопарди.

Звичайно, улесливість буває і згубною. Та це тоді, коли з її допомогою підступні глумильники доводять якогось нещасного до загину. Моя ж улесливість породжена доброзичливістю й щирістю, а тому набагато ближча до численних доблестей, ніж до протилежних якостей. Грубощі і суворість, на думку Горація, їй не властиві і нестерпні.

Така улесливість підбадьорює занепалих духом, веселить засмучених, заохочує до роботи стомлених, збуджує остовпілих, лікує хворих, приборкує диких, єднає закоханих, зберігає шлюб. Вона й дітей спонукає дбайливо вчитися, і старих звеселяє, а королів під виглядом похвали виховує і вчить сумирності. Крім того, завдяки Колакії-

улесливості кожен стає сам собі любішим і дорожчим, — а це вже особлива частка щастя.

Як приємно бачити двох мулів, що лижуть взаємно один одного! А хіба не тим самим займається вельми хвалена красномовність? Ще більшою мірою це стосується медицини. А найбільше — поетики. Одне слово, улесливість є медом і своєрідною приправою в людських стосунках.

Людям приємні вигадки, особливо у священнодійствах.

Помилятися, кажуть, — велике нещастя. А я гадаю, найбільше нещастя — ніколи не помилятися.

Дуже нерозсудливо чинить той, хто вважає, ніби щастя людини міститься в самих речах, хоч насправді воно цілком залежить від уявлення. Адже в людському житті все настільки темне й заплутане, що про достовірне знання не може бути й мови. Так вчать мої академіки, найменш пихаті з-між філософів. І правильно вчать. Бо коли щось і можна пізнати, то воно заважає приємно жити. Отож людський розум зліплений так, що набагато більше цінує вигадку, ніж правду.

Якщо хтось потребує доказів, хай сходить на громадські збори або до храму. Там, коли говорять про щось серйозне, всі дрімають, позіхають і нудяться. Та коли якийсь оратор нечистий (вибачте, я хотіла сказати — [58] речистий!) починає розповідати якусь бабську побрехеньку, усі просинаються, підбадьорюються і слухають, пороззявлявши роти.

Тому більше шанують тих святих, про яких, наприклад, Георгія, Христофора або Варвару, ходить більше легенд. Чого не можна сказати ні про Петра, ні про Павла, ні про самого Христа. Щастя, отже, не в самих речах, а в тій думці, яка про них складеться. Але тут не місце розпатякувати про це.

Справа, навіть найлегша, наприклад грамотність, вимагає великих зусиль. А думкою вона сприймається легко. Та цього, виявляється, достатньо для щастя.

Погляньте, з якою насолодою он той дивак уминає гнилу шинку. Іншому й запах її нестерпний. А цьому вона смачніша за амброзію, і він щасливий. І навпаки, якщо цього занудить від осетрини, хіба він через це нещасний?

Далі. Якщо комусь чужа дружина бридка, а своєму чоловікові здається кращою за Венеру, то хіба цей чоловік нещасливий? Хіба він був би щасливішим, якби вона справді була вродливою?

Якщо хтось хвалить чиюсь мазанину, вважаючи її творінням Апеллеса чи Зевксида, хіба він не щасливіший за того, кому не до вподоби навіть справжні витвори цих майстрів? Чи, може, він матиме з того меншу насолоду?..

Я знала одного з мого почту, який подарував своїй нареченій кілька перснів з простими каменями, але зумів переконати, що вони не просто коштовні, а єдині в своєму роді, і що їм нема ціни. Скажіть, будь ласка, що краще для дівчини: втішатись щодня цими дурничками — уламками простого скла, чи мати справжні коштовності десь у скрині? А тим часом чоловік і витрат уникнув, і дружині догодив не менше, ніж якби обдарував її дорогим подарунком.

В той час як платонівський мудрець, вийшовши з печери, споглядає справжні речі, інші вдовольняються тінями й образами різних речей, не виходячи з неї. Хто з них щасливіший при цьому, сказати важко.

Лукіанів Мицилл, який одного разу побачив себе уві сні багатим, понад усе на світі волів, щоб цей сон тривав усе життя.

Отже, різниці між мудрими й дурними або зовсім нема, або полягає вона лише в тому, що дурні щасливіші. По-перше, тому, очевидно, що їхнє щастя [59] майже нічого не варте, бо воно химерне; а по-друге, що вони охоче діляться ним з іншими. А втіха від щастя, як і від багатства, не є повною, коли нема поруч друга.

Глупота звільняє від турбот і робить щасливими всіх людей.

Мудреців на світі мало, якщо і взагалі вони є! Греки, наприклад, за стільки віків нарахували їх всього сім. Та й серед них, клянуся Гераклом, якщо придивитися, то нема й наполовину, ба навіть на третину, мудрого. Хай мені життя не буде, коли брешу!..

Серед численних заслуг Вакха найцінніше те, що він знімає з душі турботи, — щоправда, ненадовго. Бо, як тільки хміль проходить, тяжкі думи швидко повертаються, немов летять четвіркою баских коней.

Порівняно з цим моє благодіяння набагато повніше й дійовіше. Я постійно тримаю душу в якомусь оп'янінні, що несе радощі, задоволення, танці. І все це дається без жодних зусиль!

На відміну від інших богів, які обдаровують людей своїми благами вибірково, я ні для кого не допускаю винятку.

Рідко де вміють робити гарне вино, яке відганяє турботи і вселяє райдужні мрії. Не багатьох прикрашає вродою Венера. А ще рідше обдаровує людей красномовністю Меркурій.

Лише одиниці розбагатіли завдяки Гераклові. Зрідка наділяє когось владою гомерівський Юпітер. Часто Марс не сприяє в бою жодному із супротивних військ. Багато хто повертається сумним від триніжка Аполлона. Часто мече блискавками Сатурн. Феб насилає часом чуму своїми стрілами. Нептун більше нищить, ніж рятує...

І як тут не згадати також про Вейовів, Плутонів, Атів, Пенів, Фебрів та інших подібних їм богів — не богів, а справжніх гицелів! Тому ще раз наголошую, що одна лише я, Глупота, обдаровую всіх людей без винятку своїми щедротами.

Глупоті як найласкавішій з богів усі поклоняються.

Я ніколи не гніваюсь на людей, що не складають мені обітниці і не приносять відкупного за гріхи. Не змішую небо з землею, коли хтось, пригощаючи інших богів смаженим м'ясом жертовних тварин, забуває про мене. Ті боги такі дріб'язкові й марнославні, що краще та [60] безпечніше їх не вшановувати і не служити їм. Вони вподобляються до вередливих і дратівливих людей, яких краще не знати, ніж бути близькими до них.

Мені можуть заперечити: але ж досі жертв Глупоті ще ніхто не приносив і ніхто храму їй не збудував. Справді-бо, така невдячність дивна, — про це я казала вже, — але не ображаюсь, бо зроду-віку доброзичлива. А крім того, не хочу шани, яку віддають іншим богам. Навіщо мені подарунки, чи жертовне борошно, чи цап, чи кабан, коли й без того усі люди без винятку так мене шанують, що навіть найбільшим теологам це до вподоби?

Я не заздрю Діані, яку умилостивляють людською кров'ю, бо вважаю, що найщиріше того вшановують, кого всі завжди мають в душі і наслідують його звички. А коли так, то скажіть, будь ласка, кого християни зі своїх святих дужче вшановують, ніж мене?..

Безліч людей ставлять свічки богородиці навіть удень, коли в цьому немає потреби. І навпаки, як мало смертних прагнуть наслідувати її непорочне життя, її цнотливість та любов до небесних справ, хоч саме це і є гідним поваги і найприємніше небожителям.

Мені не треба храмів, бо моїм храмом є весь світ, до того ж, якщо не помиляюсь, найкращим із храмів. І жерців мені не забракне, доки існуватиме рід людський!

Зрештою, я не настільки дурна, щоб вимагати кам'яних або розмальованих зображень, які навіть шкодять нашій релігії, тому що дурники й тупоголові товстуни вшановують їх, немов справжніх святих. Це мені здається схожим на те, якби дяка стали більше шанувати, аніж попа. В мене стільки величезних статуй, скільки смертних на землі, і кожен з них є моїм образом, навіть якби й не хотів він цього.

Таким чином, в інших богів нема нічого такого, чому я могла б позаздрити. До того ж в одних місцях шанується один бог, в інших — інший (та й то лише у певні дні!): Феб — на Родосі, Венера — на Кіпрі, Юнона — в Аргосі, Мінерва — в Афінах, Юпітер — на Олімпі, Нептун — в Таренті, Пріап — у Лампасаку. І лише мені єдиній приносить жертви вся земля, до того ж набагато кращі, ніж іншим богам!

Повсякденне життя людей сповнене глупоти.

Якщо вам здається, що в моїй мові більше зухвалості, ніж правди, придивіться тоді пильніше до життя людей. Вони переді мною у невідплатному боргу, бо я даю їм силу-силенну різних благ! І то усім без винятку: від низів до можновладців.

За браком часу не буду говорити про всі стани, досить поглянути на життя солідніших осіб. По них легше оцінити й інших, — тим більше, що голота й простолюд цілком мої. Форм вияву глупоти в них дуже багато, але кожного дня з'являються все нові й нові форми.

Щоб усе висміяти, мало й тисячі Демократів, не кажучи вже про те, що для висміювання цих Демокрітів потрібен був би ще інший Демокріт.

Важко навіть уявити, якими жартами, якими забавками нікчемні люди розважають щоденно богів. Людські суперечки безсмертні вислуховують, звичайно, до обіду, поки ще тверезі. По обіді ж, після випитого нектару, коли вже набридає займатись чимось серйозним, сідають, вони на край неба і, посхилявши лоби, дивляться, чим займаються люди на землі. Для богів це вельми приємне видовище.

Боже безсмертний, чого там тільки не побачиш! Кажу з певністю, бо й сама часом буваю в гурті цих поетичних богів. Один упадає за жіночкою, і чим менше вона його любить, тим дужче за нею він мліє. Другого вабить не дружина, а придане; третій продає на ніч свою наречену кожному, хто того забажає. (Хоч інший на його місці очей не спускав би з неї, мов Зелотип чи Аргус!) Четвертий перетворює в дурницю жалобу: наймає акторів, щоб зобразили на своїх пиках його смуток. П'ятий плаче біля могили мачухи. Шостий все, що тільки може, гребе до себе і пхає в пельку, хоч потім, може, доведеться йому й голодувати. Сьомий верхом блаженства вважає сон і дозвілля. Восьмий, піклуючись про чужі справи, занедбує свої власні. Дев'ятий по вуха в боргах, ось-ось збанкрутує, але вважає себе багатієм. Десятий вельми щасливий, коли сам, бідуючи, щедро обдаровує спадкоємця. Одинадцятий заради мізерного прибутку (та й то непевного!) ладен пливти за море, доручивши життя (яке ні за які гроші не купиш!) вітрам і хвилям. Дванадцятий замість того, щоб сидіти вдома у безпеці й спокої, прагне розбагатіти на війні.

Є такі, що підлещуються до безрідних дідів і таким чином одержують багатий спадок. Ще інші прагнуть досягти того самого, зваблюючи заможних бабусь. Найбільша втіха для богів, коли ці ошуканці, прагнучи обдурити інших, самі залишаються обманутими! [62]

Найдурнішим і найогиднішим зі всіх є, проте, поріддя гендлярів, тобто торгашів, бо вони займаються найогиднішою справою і досягають мети найогиднішим способом. Усіх дурять, на кожному кроці брехливо присягаються, крадуть, обважують, обраховують і водночас вдають із себе шляхетних, — тому, певно, що на кожному пальці мають персні зі

щирого золота. При цьому в них не бракує низьких лестунів — "побратимів", які, сподіваючись на частку нечесно нажитого багатства, підлабузнюються до них і всюди називають їх "вельми-шляхетними".

Часом можна побачити й піфагорійців, які все на світі вважають спільним, а тому цуплять, що тільки під руку попаде. Гадають, певно, що то їхній спадок.

Є люди багаті уявою: навівають собі приємні сни і з того задоволені та щасливі. Ще інші вдома голодують, а на людях вдають із себе вельми багатих. Один силкується не втратити того, що має, а інший правдою і неправдою збагачується. Той випрошує для себе якусь громадську посаду, а цей воліє сидіти вдома на печі. Багато є таких, що ведуть нескінченні позови, навперебій обдаровуючи гостинцями суддю й адвоката. Один прагне всяких змін, а другий плекає великі задуми. Є й такі, що, залишивши вдома дітей і дружину, вирушають в Єрусалим, або в Рим, або до св. Якова, хоч там, власне, їм нема чого робити.

Взагалі, якби подивитись на незліченні турботи смертних з Місяця, як Меніпп це колись зробив, то здалося б, що бачиш метушню мух чи комарів, які без кінця б'ються, кують один одному лихо, грабують, дурять, блудять, народжуються, падають, вмирають. Важко навіть повірити, що в житті такої мізерної істоти відбуваються такі великі потрясіння, такі трагедії. Вибухне війна, чи згубна чума налетить — тисячами гинуть вони.

Вчені також дурні, а особливо філологи.

Але я й сама була б найбільшою дурепою і гідною реготу Демокріта, якби надумала перераховувати всі форми людської глупоти й невігластва. Тому переходжу нині до тих, кого смертні вважають мудрими і хто домагається, так би мовити, золотої галузки. Першість серед них тримають філологи — найнещасніше і найганебкіше поріддя людей. Були б вони до всього ще й вельми ненависні богам та людям,

якби я не солодила їх нікчемну працю приємним [63] божевіллям. Бо, як засвідчує грецька епіграма(1), вони не на п'ять проклять приречені, а на всі шістсот вельми грізних прокльонів.

(1) Йдеться про епіграму грецького поета Паллада (IV-V ст. н. е.), в якій говориться, що доля вчителя така ж похмура, як і п'ять перших рядків "Іліади" Гомера, якими починається навчання в школі.

Завжди голодні й брудні, вчителі-філологи безвихідно сидять у своїх школах, а точніше — у в'язницях чи катівнях. Обертаючись постійно серед ватаги шибеників, вони старіють від утоми, глухнуть від крику, чахнуть від смороду й бруду. Однак, з моєї ласки, вважають себе першими серед смертних.

Самовдоволені, вони лякають полохливий гурт дітлахів своїм грізним виглядом та голосом, шмагають нещасних різками й батогами, б'ють палками. Одне слово, лютують на всі лади, як кому заманеться, немов кумський осел.

Бруд цим вчителям здається незрівнянною чистотою, сморід — пахощами, найнещасніше власне рабство — пануванням. А тому свою нікчемну тиранію вони не проміняли б і на владу Фаларіда чи Діоніса.

А ще вчителів-філологів робить вельми щасливими висока думка про власну вченість. Хай би вже забивали дурницями голови хлопчакам, але — о добрий боже! — порівняно з собою навіть Палемона чи Доната мають за ніщо.

Не можу збагнути, як вони зуміли обкрутити придуркуватих матінок та батьків тих нещасних школярів? Адже батьки і справді вважають цих вчителів такими, за яких вони себе видають.

Сюди слід додати ще один вид глупоти філологів. Якщо трапиться кому з них відшукати десь на зітлілому від часу папері ім'я матері Анхіза

або якесь не знане досі слово, наприклад, "волопас", "вайло", "торбохват"; або, якщо вдасться відкопати уламок старого каменя з напівстертим написом — о Юпітере! — які тоді радощі, який тріумф, яке чванство — немов Африку всю завойовано чи Вавілон здобуто.

Є серед них віршомази, що пхаються всюди з непристойними і низькопробними віршами, бо переконані, бачте, що саме до них переселилась душа Марона. І що дивно, знаходяться шанувальники й хвалителі їхньої базгранини. Та найкумедніший мають вигляд ці віршомази, [64] коли починають вихваляти один одного, і захоплюватися, і лоскотати один одному за вухом.

А хай спробує хтось припуститись помилки, бодай в одному слові, бодай випадково — о Геракле! — що тоді творитиметься, які трагедії розігруватимуться, які словесні бої точитимуться!

Або ще приклад. І хай зненавидять мене всі філологи, коли хоч щось вигадую! Я знала одного вельми вченого еллініста, латиніста, математика, філософа, медика — справжнього царя всіх наук. Йому було вже понад шістдесят. Так от він, коли не зміг показати себе ні в якому путящому ділі, взявся за граматику. Понад двадцять років мучився і скнів він над нею: все тішив себе надією, що колись-таки (якщо тільки доживе до того часу!) навчиться розрізняти вісім частин мови. Чого, до речі, й досі не вдалося зробити переконливо жодному елліністу чи латиністу!

Але чи варто розпочинати війну через те, що хтось там ненароком переплутає сполучник із прислівником?.. Адже граматик існує стільки, скільки філологів, а може, й більше. Один лише Альд видав їх аж п'ять.

І ось згадуваний мною вельми вчений дід не пропускає жодної граматики, навіть безглуздо й по-варварськи написаної, щоб кожну не проглянути, над кожною дрібницею в ній не помізкувати; на всіх скоса

поглядає, тремтить, боячись, аби раптом хтось не випередив його і не позбавив слави, якою він марить вже стільки років.

Чи божевілля це, чи глупота — мені байдуже! Досить того, що лише завдяки моїй доброзичливості ця найнещасніша з істот підноситься до такого блаженства, що своєю долею не поміняласьби і з царем перським.

Всі дурні: і поети, і ритори, і письменники, а тому й щасливі.

Дещо менш зобов'язані мені поети, хоч за родом занять також належать до мого гурту. Адже вони, як мовиться в прислів'ї, "вільні люди" і займаються нічим іншим, як лоскотанням вух дурнів теревенями й жалюгідними байками. Однак саме завдяки цьому марнослів'ю, поети й себе вважають гідними безсмертя і обіцяють іншим те ж саме. Поетам також притаманна Філавтія-самолюбивість та Колакія-улесливість, а тому вони мої постійні і найщиріші друзі.

Далі — про вчителів красномовства. Хоч вони дещо й лицемірять і заодно з філософами, але також належать [65] до нашого почту, бо, крім того, що понароблювали багато інших дурниць, понаписували безліч книжок, в яких вчать, як треба жартувати. Це зустрічаємо, наприклад, у посланні до Гереннія під назвою "Про риторичне мистецтво", автор якого, — хто б він не був(1), — вважає глупоту одним із видів жарту. Та й у найбільшого авторитета цієї справи, Квінтіліана, також є розділ про сміх, довший навіть, ніж розділ про Іліаду.

(1) Твір анонімний. В давнину помилково приписувався Ціцеронові.

Оратори настільки високої думки про глупоту, що, коли вже ніякі докази не діють, тоді вдаються до сміху. .Адже викликати регіт смішними словами — це теж мистецтво, яким відає, безумовно, Глупота.

З того ж самого тіста й письменники, які видають книжки, аби лиш зажити безсмертної слави. Вони мені дуже зобов'язані, а найбільше ті з них, що псують папір, наповнюючи книжки всілякими дурницями. Ці автори не бояться навіть таких суворих критиків, як Персій та Лелій, бо пишуть для купки вчених і, на мою думку, гідні швидше співчуття, ніж заздрощів. Гай-гай! Як вони мучаться над своїми творами! Без кінця щось додають, змінюють, викреслюють, переставляють, переробляють, або приховують від стороннього ока, або, навпаки, показують друзям. Потім, років через дев'ять, нарешті видруковують написане. Але почуття невдоволення залишається.

За все це вони одержують щонайбільше похвалу кількох тонких цінителів. Чи не замало за таку тяжку, працю, за безсонні ночі, за всі тортури та самокатування? Додаймо ще: за втрачене здоров'я, зів'ялу красу тіла, підсліпуватість, а то й сліпоту, злигодні, заздрощі, уникання насолод, ранню старість, передчасну смерть і тому подібне. Але такий мудрець солодко втішиться, попри всі злигодні, якщо його похвалить один чи два таких же сліпооких, як і він сам.

Що ж до письменника, мого мазуна, то він набагато щасливіший саме завдяки моєму втручанню, бо не нидіє при світлі каганця над книгами: все, що спаде на думку, потрапляє в нього на кінчик пера. При цьому він нічим не ризикує, хіба що несе збитки за зіпсований папір. Він знає наперед, що чим низькопробнішою буде його базгранина, тим більше дурнів і невігласів похвалить її. [66] А якщо якісь там поодинокі справдешні вчені і прочитають випадково його книжку і з огидою пожбурять нею, невелика біда! Бо що значить таке ставлення небагатьох мудрих серед безлічі галасливих крикунів!

Але ще хитріші ті, які чуже видають за своє, присвоюючи собі славу, здобуту чужою працею. Розраховують, бач, на те, що хоч у майбутньому їх і звинуватять у тяжкому злочині — плагіаті, однак вони якийсь час встигнуть потішитися з крадіжки і, таким чином, будуть у виграші.

Аби ви тільки бачили, як вони чваняться, коли люди їх хвалять, коли на них з юрби пальцем показують: "Дивіться, он іде наша знаменитість!" Як тішаться, коли побачать виставлені по книгарнях книжки, на кожній з яких внизу стоїть їхнє ім'я в оточенні кількох прізвиськ, переважно чужоземних, а тому й ніби магічних.

Але ж, боже безсмертний! Що вам у тих іменах?.. Лише незначна кількість людей знатиме про них в цьому безмежно великому світі. І вже зовсім мізерна частка невігласів похвалить, не відаючи за що. До того ж самі ці імена нерідко вигадуються або добираються із давніх книг. Так, один тішиться, що його величають Телемахом, другий — Стеленом чи Лаертом, третій — Полікратом, четвертий — Трасімахом. Так можна назватися й Хамелеоном чи Гарбузом або позначити книги альфою, бетою і так далі, — як це роблять звичайно філософи.

Але найкумедніше, коли ці пани починають вихваляти один одного в посланнях, гімнах, панегіриках: дурень — дурня, невіглас — невігласа. Цей величає того Алкеєм, а той його Каллімахом; той цього називає оратором досконалішим за М. Туллія, а цей його — вченішим за Платона.

Інколи вони навмисне шукають супротивника, щоб, перемігши його у змаганні, примножити собі славу.

"Так поділилась непевна юрба на два табори різні"(1).

(1) Вергілій. "Енеіда", II, 39.

І тоді розійдуться з гордим виглядом переможців, що справляють тріумф.

Сміються з цього мудрі, як з найбільшої дурості. А хіба є такі, що вважають це розумним?.. Та дурним до цього діла нема. З моєї ласки вони проводять приємне [67] життя-буття й не помінялись би своїм тріумфом навіть зі Сціпіонами.

Вчені теж, хоч і сміються в душі з тих писак і втішаються чужим божевіллям, проте, нема куди правди діти, і самі багато мені зобов'язані. Цього вони не можуть заперечити, — бо інакше виявлять себе найбільш невдячними на світі.

Правознавці і полемісти дурні.

Найчільніше місце серед учених займають правознавці, і з того вони дуже гнуть кирпу. Але, правду кажучи, я не заздрю їхній сізіфовій праці, коли бачу, як вони одним духом цитують по шістсот законів, жоден з яких не стосується справи. Нагромаджуючи одні застарілі слова на інші, а тлумачення на тлумачення, вони роблять правознавство найважчою з наук. Та ще й пишаються, вважаючи, певно, те славнішим, що важче.

Сюди ж слід додати полемістів і софістів. Це поріддя людей набагато голосистіше за додонську мідь. Будь-який із них успішно може позмагатися в балакучості з двадцятьма найгаласливішими бабами. Озброївшись трьома силогізмами, ці лицарі завзято кидаються в суперечки з ким завгодно, з будь-якої нагоди. їхня впертість при цьому робить їх непереможними, навіть якби їхнім супротивником був дзвінкоголосий Стентор.

Філософи й математики дурні.

За ними простують статечні філософи, пишнобороді, в широких грецьких плащах. Вони лише себе і вважають мудрими, а всі інші смертні, на їхню думку, то тіні, що бездумно блукають по землі. Як солодко вони марять, коли будують незліченні світи, коли вимірюють розміри сонця, місяця, зірок, різні орбіти. До того ж роблять це так упевнено, що можна подумати, ніби виміряли їх власними пальцями чи мотузкою. Ці філософи пояснюють причину блискавок, вітру, затемнень та інших непевних речей з такою певністю, ніби вони були посвячені в усі секрети будівниці-природи і тільки щойно повернулися з ради богів.

Але природа кепкує з їхніх пояснень, бо насправді в них теж нема нічого певного. Найкращим доказом цього — їхні нескінченні суперечки стосовно багатьох речей. Навіть тоді, коли нічого не знають, філософи схильні кричати, що знають все. [68]

По правді кажучи, вони через свою підсліпуватість та неуважність і самі себе добре не знають, і не бачать ями чи каменя під ногами. Але, незважаючи на це, філософи запевняють нас, що бачать ідеї, різні універсали, першу матерію, якусь "щосність" та "осьосьосність", формальність, інстанцію та інші настільки тонкі речі, що Лінкей, гадаю, не зміг би їх помітити!

А з якою зневагою дивляться математики на не-просвічений натовп, з яким задоволенням морочать голови менш ученим, нагромаджуючи один на один і переплітаючи між собою трикутники, чотирикутники, кола й інші математичні фігури! З яким завзяттям будують вони щось на зразок лабіринту, оточивши його зі всіх боків літерами, ніби солдатами, що підготувались до бою!

Чимало серед цих лицарів є й таких, що віщують майбутнє по зірках, обіцяють чудеса, яких і маги неспроможні творити. Але найдивніше те, що є люди, які їм вірять!

Теологи дурні.

Що стосується теологів, то чи не краще було б узагалі обійти їх мовчанкою, не чіпати цього вонючого болота Камаринського і не торкатися цього отруйного дерева. Адже поріддя теологів надзвичайно пихате й подразливе. Нівроку, з'являться сюди скопом зі своїми шестистами висновками і примусять зректися сказаного, а якщо не послухаюсь, враз оголосять єретичкою. Вони дуже полюбляють лякати цією блискавкою всякого, хто до них не прихильний.

Хоч теологи найменш охоче визнають мою прихильність до себе, однак і вони мені багато чим зобов'язані. Щасливі з ласки моєї Філавтії-самолюбивості, вони почувають себе на третьому небі і з висоти своєї величі дивляться на решту смертних з презирством та огидою, немов на мурашок, що повзають по землі. Вони оточили себе такою непролазною огорожею магістральних настанов, визначень, висновків, простих і заплутаних тверджень; понавигадували стільки всіляких таємних ходів, що навіть Вулкан неспроможний спіймати їх у свої тенета.

За допомогою "розчленувань" та вигаданих дивовижних слівець теологи навчились вислизати будь-звідки і розрубувати який завгодно вузол швидше за Тенедоську дволезу сокиру. Вони пояснюють і тлумачать на свій [69] розсуд найпотаємніші речі: яким чином збудований і розташований всесвіт; якими шляхами первородний гріх перейшов на наступні покоління; яким способом, коли і де був зачатий у лоні діви Христос; як певні ознаки (які навіть не існують!) зберігаються при євхаристії.

Але це все, на їхню думку, ще досить просте й не варте уваги. Гідним великих і осяйних теологів (о, яке пожвавлення серед них викликають подібні означення!) будуть такі питання: коли сталося божественне народження; чи багаторазове синівство Христа; чи можна припустити, щоб бог-отець зненавидів сина; чи може бог перетворитися в жінку, в диявола, в осла, в гарбуз, в камінь? А якщо може, то чи гарбуз міг би проповідувати, творити чудеса, бути розіп'ятим на хресті? І що б трапилося, якби святий Петро відслужив молебень у той час, коли тіло Христа висіло на хресті, та чи Христос залишався б тоді ще людиною? Чи буде дозволено їсти й пити після майбутнього воскресіння? Прагнуть, бачите, вже наперед убезпечити себе від голоду і спраги на тім світі!

Є ще незліченна кількість хитромудрих дурниць, набагато витонченіших од згадуваних, наприклад, стосовно понять, уявлень, поглядів, сутностей. Їх ніхто неспроможний побачити очима, — хіба що Лінкей, який міг, кажуть, бачити серед найбільшої теміні навіть неіснуючі речі.

Додайте сюди ще так звані гноми, настільки поморочливі, що парадокси стоїків порівняно з ними здаються вельми простими і всім доступними. Одна з цих гном, наприклад, вчить, що менший гріх згубить тисячі людей, ніж у неділю пошити черевики якомусь бідакові; друга, що краще допустити загибель усього світу зі всіма його, як-то кажуть, пожитками, ніж сказати бодай одне брехливе слівце.

Всі ці найтонші тонкощі настільки тонкі, що примножують і без того незліченну кількість схоластичних напрямків, а тому легше вибратися з лабіринту, ніж із тенет реалістів, номіналістів, томістів, альбертистів, оккамістів, скотистів. І це ще не все. Я назвала тільки найголовніші із сект.

Усі вони такі вчені, озброєні такою силою словесних викрутасів, що якби самим апостолам довелось позмагатися з ними, то й апостолам, певно, не стало б того духу, який говорив колись їхніми вустами. [70]

Павло практично засвідчив віру свою, коли сказав: "Віра є здійсненням речей очікуваних і осягненням не виявлених"(1). Але магістрального визначення віри не зміг дати. Теж саме стосується й християнського милосердя, в якому Павло переважав інших. Цей апостол дав визначення милосердя у "Першому посланні до Корінфян", гл. XIII, але не розчленував його і діалектично не обмежив.

Апостоли справляли євхаристію благочестиво, однак, якби запитати їх de termino a quo et termino ad quern, тобто, послідовно, від самого початку й до кінця про перетворення, про те, як тіло Христа може перебувати одночасно в різних місцях; про різницю між Христовим тілом на небі, на хресті і в таїнстві євхаристії; про те, в яку саме мить відбувається перетворення, оскільки для виголошення таємничих слів, завдяки яким це робиться, потрібен певний проміжок часу, — якби, кажу, про це запитати в апостолів, то, гадаю, вони не змогли б дати такі точні визначення і висновки, як це роблять ті обскуранти-скотисти (2).

Апостоли знали матір Ісуса, але хто з них по-філософському пояснив (так, як це роблять наші теологи!), як їй вдалося уникнути первородного гріха(3)?

Петро одержав ключі від раю від самого Христа, однак, я не певна, чи він сам розумів, як можна мати ключі від знань і разом з тим самому не мати знань. Таких тонкощів він напевно не збагнув.

Апостоли всюди хрестили, однак ніде й ніколи не вчили, яка формальна, матеріальна, продуктивна й кінцева причина хрещення; ні разу не згадали, в чому полягає його перехідна й неперехідна суть.

Молилися й апостоли також, але молилися духом, ретельно дотримуючись євангельського вислову: "Бог є дух, і ті, що моляться, повинні молитися йому в дусі й істині"(4). Але апостоли, очевидно, не знали, що треба шанувати як самого Христа, так і його зображення, [71] вугіллям на дошці намальоване. (Важливо, бачте, аби він був зображений з двома випрямленими пальцями, був неголений і мав німб над головою!) Та чи й могли збагнути це ті, які не просиділи тридцять шість років над фізикою та метафізикою Арістотеля і Скота?

(1) "Євангеліє від Павла". (Послання до євреїв), XI, I.

(2) Замість звичного слова "скотисти", Еразм вживає тут згрецизовану форму "скотиди", яка містить в собі сатиричний каламбур з подвійним значенням: I) послідовники Скота; 2) обскуранти.

(3) Натяк на суперечку між скотистами й томістами про догмат непорочного зачаття богородиці.

(4) "Євангеліє від Іоанна", IV, 24.

Даруючи всюди ласку, апостоли ніколи не робили різниці між ласкою лестиво-корисливою і ласкою безкорисливою. Вони закликали до

доброчинності, але не відрізняли доброчинності творчої від доброчинності твореної. Всюди проповідували християнську любов до ближнього, але не розрізняли любові впроваджуваної і здобутої і не пояснювали, чи це акціденція, чи субстанція, річ створена чи не створена. Вони молили богів звільнити їх від гріха, але, хай мені не жити, якщо без допомоги скотистів вони спроможні науково пояснити, що таке гріх.

Павло, найвченіший з апостолів, ніколи б не наважився стільки разів засуджувати диспути, суперечки, родоводи та інші, як він казав, "словесні сперечання", якби збагнув усі таємниці схоластики. Але тут, напевно, слід взяти до уваги, що всі диспути того часу були дуже грубими і надто невибагливими, порівняно з більш ніж Хрізіпповими тонкощами наших вчителів теології!

Наші теологи видають себе за людей вельми скромних. Коли знаходять в апостолів якусь недоречність або якийсь текст, написаний не на гідному вчителів рівні, не зчиняють ґвалт, а намагаються дати цьому пристойне тлумачення. Вони шанують незмінно і давність письма, і авторитет апостольський. Але, клянуся Гераклом, було б несправедливо вимагати від апостолів те, чого вони не чули від свого вчителя.

Часом наші теологи натрапляють на подібні неоковирні місця у творах Хризостома, Василя чи Ієроніма і тоді обмежуються ремарками на полях: "Не можна збагнути". Якщо апостолам та богословам і вдалося спростувати поганських філософів чи дуже впертих за своєю натурою іудеїв, то робилось це більше праведним життям і чудесами, аніж силогізмами, яких жоден з їхніх супротивників не міг збагнути самотужки — навіть "Кводлібетум" Скота.

Тепер — інша річ. Жоден поганин, жоден єретик не встоїть перед стількома тонкощами. Щоб з ними боротися, треба бути: або цілковитим невігласом; або соромітником, що схильний над усім кепкувати; або ж бути [72] настільки вченим, щоб наважитися вступити з ним у сварку.

Але це все одно, якби чубилися б маг з магом або володар щасливого меча бився б із супротивником, що має таку ж саму зброю. їхнє змагання було б тоді схоже на розпущене тканння Пенелопи.

Дуже добре, мені здається, вчинили б християни, якби замість могутніх когорт воїнів (які вже давно ведуть війну з перемінним успіхом!) послали проти турків та сарацинів вельми крикливих скотистів, жахливо упертих оккамістів, непереможних альбертистів та цілий тлум інших софістів. Ми побачили б тоді, гадаю, і найкумеднішу в світі битву, і досі небачену перемогу.

Хто настільки холодний, що не запалав би від цих вчених тонкощів! Хто настільки недоумкуватий, що не відчув би їхньої дотепності?.. Але де той гострозорець, що зумів би розпізнати хоч щось у цім непрогляднім тумані?

Не здивуюсь, якщо все тут наговорене ви сприймете за жарт. Адже й серед самих теологів є освічені люди, яких верне від схоластичних нісенітниць та теологічних хитромудрощів. Є навіть такі, що вважають верхом нечестивості і святотатства щось товкмачити нечестивими вустами про речі вельми таємні, даровані нам для того, щоб ми їх шанували, а не пояснювали чи сперечалися про них за допомогою діалектичних викрутасів, вигаданих поганами. Адже холодні й брудні слова та вирази оскверняють велич божественної теології!

А тим часом наші теологи надзвичайно задоволені собою, вони самі собі аплодують і так іноді захоплюються своїми вельми приємними дурничками, що, проводячи з ними дні і ночі, не знаходять навіть крапельки вільного часу, хоч раз погортати євангеліє чи послання апостола Павла.

Займаючись пустопорожньою балаканиною по школах, теологи вважають, що вселенська церква тримається на їхніх силогізмах, як на стовпах, подібно до того, як у поетів небо — на плечах Атланта.

О, ви собі не уявляєте, яка для цих розумників насолода ліпити зі святого письма, немов з воску, все, Що заманеться! Підтримавши свої висновки авторитетом кількох схоластів, вони ставлять їх вище законів Солона і папських декретів.

Вважаючи себе цензорами всього світу, теологи відлучають від церкви всякого, чиї погляди хоч на краплину відрізняються від їхніх очевидних або уявних висновків і [73] немов оракули оголошують присуд: "Це твердження звабне. Це — зневажливе. Це — пахне єрессю. Це — звучить зле". Словом, ні хрещення, ні євангеліє, ні Павло чи Петро, ні святий Ієронім чи Августин, і навіть сам найвідданіший Арістотелеві Тома Аквінський не спроможні зробити людину християнином без допомоги наших бакалаврів теології, що вміють так тонко мудрувати.

Хто б міг здогадатися (якби не навчили ці мудрі!), що той не християнин, якому однаково, наприклад, що "в лоб", що "по лобі", та який не відчуває різниці між висловами: "дурна голова" і "голова дурня"(1)! А кому, окрім них, під силу звільнити церкву від стількох грубих помилок, яких насправді ніхто й не помітив би, якби на них не стояли великі печатки духовних академій?

(1) Обидва вислови в оригіналі тотожні. Однак оксфордські теологи засудили один з них. З цього й іронізує Еразм.

Хто займається подібними справами, почуває себе найщасливішим у світі. Справді-бо, хіба то не найбільше щастя зображувати потойбічне життя з такою точністю, немов провів ти у цій республіці довгі роки; будувати на власний розсуд нові світи, в тому числі і найширший та найкрасивіший. Треба ж таки надати блаженним душам простір, де могли б вони прогулюватися, бенкетувати чи, може, і в м'яча грати!

Голови теологів так набиті незліченною кількістю дурничок, що, мені здається, так не розпухала навіть і голова Юпітера, коли в ній перебувала Паллада (а він слізно молив Вулкана, щоб той випустив її

звідти, пустивши в хід сокиру!). Тож не дивуйтесь, коли побачите їх на публічних диспутах з пов'язками на голові: то — щоб голова не розкололася.

Я й сама не раз сміялася з тих добродіїв, які вважають, що чим більш по-варварському і грубо белькочуть вони, тим вони мудріші. їх розуміють тоді хіба що подібні до них заїки! Та вони навіть пишаються з цього, бо вважають, що коли їх не розуміє простолюд, то їхня мова дуже глибокодумна. Закони граматики, на їхню думку, також не сумісні з гідністю святої науки. Справді дивна велич у теологів, якщо їм дозволено говорити з помилками. Адже в такому разі вони нічим не відрізняються від шевців. [74]

Теологи вважають себе майже богами, коли їх всюди благоговійно величають "вчитель наш". У цьому величанні вчувається їм щось схоже на тетраграми іудеїв. До того ж, кажуть вони, непристойно не писати "ВЧИТЕЛЬ НАШ" великими літерами. Поміняйте слова місцями, скажіть "наш учитель", і вони сприймуть це як тяжку образу їхньої теологічної гідності.

Щастя в ченців од глупоти.

Найближче до благополуччя теологів стоять ті, які називають себе благочестивими ченцями, — хоч ця назва їм аж ніяк не личить: більшість із них перебуває на вельми значній відстані від благочестя. А крім того, ніхто частіше за цих "відлюдьків" не потрапляє людям на очі. Не знаю, чи було б щось жалюгідніше на світі за них, якби я багатьма способами не допомагала їм.

Ця порода людей така ненависна всім, що навіть випадкова зустріч із ними вважається поганою прикметою. Зате самі про себе вони дуже високої думки: переконані, по-перше, що нехтувати наукою і навіть найпростішою грамотою — найбільше благочестя; по-друге, коли читають по храмах ослячими голосами незрозумілі їм псалми, то

гадають, що це достачає святим велику насолоду. Деякі з ченців пишаються своєю неохайністю і злиднями: ревуть, як бугаї, випрошуючи коло дверей милостиню; товчуться по корчмах, на суднах, серед екіпажів, перехоплюючи те, що повинно б належати справжнім старцям.

Ці, з дозволу сказати, "приємні люди", як вони самі себе називають, хочуть переконати нас у тому, що своїм брудом, невіглаством, грубістю, безсоромністю вони відтворюють нам образ давніх апостолів. Смішно дивитись, як все у них робиться за правилами, з математичною точністю і не допускається жодних відхилень, як все у них передбачено: скільки повинно бути вузлів на черевику, якої ширини і кольору пояс, якого крою і з якої тканини має бути одяг, якого вигляду й розміру каптур, на скільки пальців завдовжки волосся на голові слід носити, скільки годин треба спати і так далі. Кому не зрозуміло, якою нерівною є ця рівність при такій різноманітності тіл і розумових здібностей. Однак саме ці дурниці вони найбільше цінують і ними хизуються не лише перед мирянами, але й один перед одним. [75]

Навчаючи інших апостольської любові і ласки, ченці розігрують дивовижні трагедії, коли побачать, що хтось не так підперезаний чи має рясу дещо темнішу від звичайної.

Серед них можна побачити благочестивих, що зверху одягають вовняне вбрання, а знизу полотняне. Хоч інші, навпаки — зверху одягають полотняне, а знизу — вовняне.

Є серед ченців і такі, що бояться доторкнутись до грошей, немов до отрути, разом з тим не гребують вином і жінками.

Але найбільше піклуються вони, щоб жити не так, як миряни. І взагалі дбають не про те, щоб уподібнюватися Христу, а щоб не бути схожими між собою. Саме тому їм дуже до вподоби назви їхніх орденів. Одні величають себе "личаконосцями", які, в свою чергу, діляться на побожних, менших, найменших, буллістів. Крім тих, є ще бенедиктинці,

бернардинці, бригіттинці, августинці, вільгельміти, якобіти. Можна подумати, що їм мало називатися просто християнами!

Більшість ченців надає такого великого значення своїм обрядам і ницим людським переказам, що вважають недостатньою нагородою для себе навіть царство небесне. їм і на думку не спадає, що Христос може всім "нехтувати й запитати про виконання єдиної своєї заповіді — любові до ближнього. З чим тоді постануть вони перед ним?

Один покаже своє пузо, набите всілякою рибою; другий висипле сто мір псалмів; третій перерахує міріади постів і переконуватиме, що його черево роздулося лише від одного сніданку; четвертий виставить таку велику купу обрядів, що їх і сімома возами не перевезти; п'ятий вихвалятиметься, що протягом шістдесяти років, усякий раз, як треба було торкатися до грошей, одягає подвійну рукавицю; шостий принесе рясу, настільки брудну й засмальцьовану, що навіть останній волоцюга погребував би її на себе одягнути; сьомий згадає, що прожив п'ятдесят п'ять років на одному місці непорушно, мов губка; восьмий похвалиться хрипотою, якої нажив старанним співом; дев'ятий явить сонливість, нажиту в самотині; десятий покаже задубілого від постійної мовчанки язика.

А що, як Христос перерве це нескінченне славослов'я і скаже: "Звідки взялося це нове поріддя іудеїв? Я визнаю [76] єдиний, воістину мій закон, але про нього досі нічого не чую! Колись відверто, без жодної алегорії чи легенди, я обіцяв спадок отця мого не за каптури і не за молитви чи пости, а за справу віри й милосердя. Я не хочу знати людей, що надміру вихваляють свої заслуги! Хто хоче бути святішим за мене, хай займе, якщо зволить, небеса вавілонських єретиків абраксазійців або велить спорудити нове небо людям, які свої настанови ставлять вище від моїх заповідей!"

Коли ченці почують усе це й побачать, що жебракам і візникам надається перевага, як скривляться вони, як повилуплюють один на

одного баньки! Але що їм до того, коли вони, з моєї ласки, можуть втішатися своєю надією.

Хоч ченці й далекі від громадських справ, але ніхто не наважиться говорити про них зневажливо, особливо про старцюючих, бо вони, завдяки сповідям, знають усі чужі таємниці. Ці таємниці вони свято бережуть. А коли вже дуже захочуть розважити товариша по чарці приємними байками, то розповідають лише про суть справи, не відкриваючи імен.

Якщо хтось роздрочить цих шершнів, вони при першій же нагоді помщаються в публічних промовах. Причому називають ворога не прямо, але так, що всім стає зрозуміло, про кого мова, не збагне хіба що лише той, хто нічого не розуміє. І доти не припинять своєї лайки, поки не заткнеш пельки ласим шматком.

Жоден комік, жоден клоун не зрівняється з ченцями, коли вони наслідують у своїх промовах кумедні прийоми й манери давніх риторів. Боже безсмертний, як вони жестикулюють, як спритно змінюють голос, як підспівують, викручуються, кривляються і завивають! І ось таке ораторське мистецтво ці "брати", немов велику таємницю, передають один одному.

Хоч мені, Глупоті, і невідомі ці таємниці, але я спробую розповісти про них, користуючись власним спостереженням та здогадами. Подібно до поетів, ці оратори починають свою промову зі звертання до муз. Маючи ж намір говорити про милосердя, спочатку роблять довгий вступ про єгипетську річку Ніл. Збираючись розповідати про таємницю хреста, спершу розповідають дуже докладно про Вавілонського дракона Бела. Якщо треба говорити про піст, у вступному слові називають дванадцять знаків зодіаку. Хочуть виголосити [77] промову релігійного змісту, але спочатку довго розводять теревені про квадратуру кола.

Я сама слухала одного виняткового дурня, — вибачте, я хотіла сказати "мудреця", — який виголосив блискучу промову про таїнство божественного триєдинства. Маючи намір показати свою незвичайну вченість і полоскотати вуха теологів, він вдався до цілком нового способу: став говорити спочатку про літери, далі — про склади, потім — про слова, згодом — про узгодження імен і дієслів, іменників і прикметників. Багато хто зі слухачів почав дивуватися і навіть бурчати: "Що за нісенітницю він верзе?"(1). Та нарешті промовець оголосив висновок, з якого випливало, що елементи граматики містять у собі символічне відображення всієї трійці. При тому пояснював усе так, що жоден математик не зміг би його переплюнути.

(1) Горацій. "Сатири", II, 7, 21.

Над цією промовою той найвеличніший оратор пітнів вісім місяців; подібно до крота утратив зір (але натомість, бачте, придбав гостроту розуму!). Та сам він аж ніяк не сумує, що осліп, ба навіть вважає, що придбав собі славу ще й не дуже дорогою ціною.

Слухала я також іншого проповідника, вісімдесятирічного діда, настільки вченого, що можна було подумати, ніби це сам Скот воскрес. Маючи намір пояснити таїнство імені Христа, він з дивовижною тонкістю показав, що в самих літерах цього слова міститься все, що можна тільки сказати про спасителя. Адже ім'я те змінюється у трьох відмінках, — а це, на його думку, є доказом божественної троїчності. Причому, перше відмінкове закінчення слова "Jesus" закінчується на "s"; друге, "Jesum" — на "т"; третє, "Jesu" — на "и". Отож саме в цьому нібито й міститься приховане таїнство, бо ці літери означають, що Ісус є "summits", "medius" і "ultimus", тобто, "верхній", "середній" і "крайній".

Залишалося ще розтлумачити одну найпотаємнішу таємницю. Для цього він вдався до математичного пояснення. Якщо розділити ім'я "Jesus" на дві рівні частини, то посередині лишиться літера "s". Ця літера у давніх євреїв зветься "syn", а мовою шотландців означає "гріх". Звідси висновок: Ісус з'явився на світ, щоб знищити гріх.

Прослухавши такий початок того старезного діда, солопії, переважно теологи, так захопилися, що мало не [78] скам'яніли, як Ніоба. Та й зі мною від реготу ледве не приключилося те ж саме, що з фіговим грішником Пріапом, коли він наважився подивитись на таїнства Каніди й Сагани!

Таких зачинів не зустрінемо ми ні в грека Демосфена, ні в латинянина Ціцерона, бо вступ, що не торкається суті справи, вони вважали недозволеним. Та нашим теологам нема діла до цих авторитетів. Вони гадають, що так починати промову личить лише свинопасам, які ніде не вчилися.

Виголошуючи свій так званий вступ, наші вчені проповідники вірять, що чим менше він зв'язаний зі змістом самої промови, тим більше в ньому риторичної краси; прагнуть так спантеличити бідолашного слухача, щоб він у захопленні пробурчав: "Цікаво, куди промовець тепер поверне?"

Третьою частиною промови після визначення теми і вступу є виклад якогось тексту з євангелія. Оратор тлумачить його дуже побіжно і ніби між іншим, хоч саме про це і слід було б говорити найбільш докладно.

В четвертій частині, змінивши свою личину, проповідник висуває якесь теологічне питання, переважно таке, що не стосується ні землі, ні неба. Цього, виявляється, теж вимагають закони ораторського мистецтва! Ось тут саме й починається найвища теологія. Вуха слухачів набивають цілою купою величань: доктор величний, доктор витончений, доктор найвитонченіший, доктор серафимський, доктор херувимський, доктор святий і доктор неспростовний. Потім сиплють перед темним людом великими й малими силогізмами, засновками, висновками, пустопорожніми заключеннями й іншими більш ніж схоластичними дурничками.

Після цього починається, нарешті, п'ята дія, що вимагає найвищої майстерності. Тут оратор наводить якусь грубу й дурну байку, запозичену або із "Дзеркала історичного", або з "Римських діянь", і починає тлумачити її спочатку алегорично, потім тропологічно і, нарешті, анагогічно.

Цим переважно й закінчується химерна промова, яка, по правді кажучи, є більшою химерою, ніж та, про яку Горацій писав у вірші:

"Людській голові..."(1) — і так далі. [79]

(1) Горацій. "Мистецтво поезії", I.

Наші проповідники чули, не знаю від кого, що промову слід починати спроквола й неголосно. Але вони говорять при цьому так тихо, що навіть самі не чують власного голосу. Але чи варто взагалі говорити, коли тебе зовсім ніхто не чує?..

їм відомо було, що для збудження емоцій слухачів треба час від часу підвищувати голос. Тому, почавши мову спокійно, вони з доброго дива підвищують голос до несамовитого крику, — навіть якщо в цьому немає ніякої потреби. Тому здається часом, що ці люди напились чемериці.

Вони чули також, що промовець повинен говорити дедалі полум'яніше. І от, спокійно зробивши перших кілька фраз, починають так розпалюватись, навіть через якусь дурничку, що під кінець промови ледве дихають.

Вони вичитали в когось із риторів, що слід час від часу вдаватись до сміху. І вже намагаються сипати жартами. Але — о люба Венеро! — що то за жарти: вони такі ж вишукані й доречні, як спів осла під звуки ліри.

Часом прагнуть когось вколоти гострим слівцем, але ця прикрість швидше лоскоче, аніж ранить; бо хоч і намагаються викривати вади, по суті, влещують слухачів.

Все це наводить на думку, що наші проповідники вчилися свого мистецтва у базарних бабів, але багато в чому так і не досягли їхнього рівня. В усякому разі і ті, і другі між собою настільки схожі, що можна говорити з певністю: або ті запозичили свою риторику в цих, або ці — в тих.

Є, проте, слухачі, — не без моєї допомоги, звичайно, — які вважають таких ораторів за новітніх Демосфенів і Ціцеронів. Цими слухачами є переважно купці та жінки. Першим із них проповідники воліють сподобатися — хоч би тому, що купці залюбки виділяють дещицю (зі свого неправдою нажитого багатства!) всякому, хто їм лестить. Що ж до жінок, то існує багато причин їхньої прихильності до цих людців, але найголовніша та, що жінки звикли на сповідях скаржитися їм на власних чоловіків.

Тепер, гадаю, ви вже побачили, як багато чим зобов'язане мені це поріддя людей. З допомогою дріб'язкових обрядів, нікчемних дурничок та горлання ченці підкоряють смертних своїй тиранії і вважають себе не інакше, як Павлами й Антоніями. Отож охоче кидаю цих [80] невдячних комедіантів та негідних лицедіїв, які, вдаючи із себе святенників, лицемірно замовчують мою доброчинність.

Глупота вельмож.

Я з великим задоволенням переходжу нині до королів та придворних вельмож, бо вони виявляють до мене прихильність відверто, з прямотою, гідною шляхетних людей. їхнє життя було б найсумнішим і найнещаснішим, якби в них була хоч краплина здорового глузду. Справді-бо, хто став би домагатися влади нещирою клятвою і

вбивствами, якби міг попередньо збагнути, яку тяжку ношу звалить собі на плечі, коли стане можновладцем.

Хто взявся за кермо правління, той мусить віднині полишити приватні справи і дбати лише про громадські інтереси; не відступати ні на крок від законів, автором і виконавцем яких є сам; слідкувати за непідкупністю службовців і суддів; бути або благодатною зіркою, бездоганною у всьому, і дарувати людям найбільші блага, або стати жахною кометою, що приносить згубу.

Вади простих людей не дуже помітні і не широко розповсюджуються. Щодо можновладців, то вони постійно перебувають у всіх на очах, а тому навіть незначне їхнє відхилення од чесності згубно впливає на всіх підлеглих.

Багатства, якими доля обдарувала можновладця, постійно зваблюють його на манівці. І чим більше навколо різного роду забав, розбещеності, лестощів, розкоші та різних втіх, тим обережнішим повинен бути він, щоб десь не оступитися й не согрішити перед обов'язком.

Скільки підступів, скільки ненависті й небезпек чатує на можновладців! Вже не кажу про страх перед судним днем, коли доведеться стати перед царем небесним і відзвітувати навіть про незначні провини. Покара буде суворішою для того, хто мав більшу владу.

Якби на все це, кажу, і на тому подібне можновладці зважили (а вони зробили б це, якби були розумними!), то ні сон, ні їжа їх не вдовольняли б. Та нині, передоручивши всі свої клопоти богам, вони живуть, завдяки мені, безтурботно. А щоб не псувати собі доброго настрою, пускають до себе лише тих людей, які вміють говорити їм приємне.

Можновладці переконані, що чесно виконують обов'язки, якщо бавлять час на полюванні, розводять породистих коней, продають заради власного збагачення посади [81] й чини та вишукують щодня нові способи, як відняти гроші у громадян і покласти їх до власної кишені. Це робиться, звичайно, не інакше, як під доброчинним виглядом, так щоб навіть найнесправедливіше діло здавалося справедливим. Для того ж, щоб прихилити душу "рідного" народу до себе, не шкодують вони улесливих слів.

Уявіть собі тепер можновладця — невігласа в законах, майже ворога суспільного блага; державця, що піклується лише про власні зручності, цілком поглинутого втіхами, ненависника наук, свободи і правди; правителя, що найменше думає про благо республіки і до всього підходить з міркою свого куцого розуму та власної вигоди. Повісьте на цього дивогляда золотий ланцюжок — ознаку гармонійного поєднання всіх доблестей; насадіть на його голову прикрашену коштовностями корону, яка також повинна нагадувати, що її носій відрізняється від інших доброчинністю й геройством; дайте йому, крім того, скипетр — символ справедливості й непідкупності; одягніть, нарешті, в багряницю — ознаку виняткової прихильності до батьківщини!

Якщо усі ці відзнаки гідності можновладець зіставить із своїм негідним способом життя, то напевно посоромиться своїх оздоб і почне побоюватися, щоб якийсь дотепник часом не покепкував над ним і не висміяв увесь цей трагікомічний культ.

Глупота придворних.

Чи варто говорити про придворних вельмож?

Адже немає нічого підлішого, продажнішого, мерзеннішого, ганебнішого за них, а тим часом вони хочуть бути першими у всіх справах. В одному вони, безумовно, "скромні": вдовольняються тим, що

носять на своєму тілі золото, перли, пурпур та інші зовнішні ознаки мудрості й доблесті, а піклуватись про ці якості полишають іншим.

Вельможі вважають себе досить щасливими, коли можуть називати короля своїм паном і при всякій нагоді звертатись до нього пишними словами, наприклад: "ваша величність", "ваша вельможність". їхнє плазування при цьому не знає меж. Безсоромність і підлабузництво — ось ті дві якості, притаманні справжнім вельможам і придворним.

Далі. Якщо ближче до них приглянешся, то побачиш, безумовно, [82]

"ледачих і незграбних феаків, женихів Пенелопи..."

(1) Еразм натякає, очевидно, на рядки з віршів Горація, де останній себе і своїх друзів називає "женихами Пенелопи". Див. Горацій. "Послання", I, 2, 28-31.

Подальші слова краще за мене підкаже вам Ехо-луна.

Сплять вельможі до самого обіду. Щойно проснуться — ще й очей не продеруть, — як найнятий священик тут-таки, біля постелі, править їм службу. Потім — снідають. Ледве скінчивши сніданок, приступають до обіду. Після цього починаються ігри в кості, в шашки, а далі: блазні, дурники, шльондри, утіхи й забавки. У перервах також — раз чи й два — випивання й закушування. Потім знову за стіл — вечеряти, де, клянусь Юпітером, п'ють не один раз. Ось так в безтурботності й веселощах проходять години, дні, місяці, роки, сторіччя.

Для мене велика насолода спостерігати за їхніми самовдоволеними пиками. Ось молода німфа уявляє себе майже богинею лише тому, що за нею тягнеться довший, ніж у інших, хвіст; ось якийсь молодик ліктями прокладає собі шлях, протискуючись, щоб бути якнайближче до Юпітера. Кожен із цих людей тим більше сам собі подобається, чим

важчий носить на шиї ланцюг, який свідчить, на їхню думку, про багатство, а як на мене, — лише про тілесну силу свого власника.

Єпископи дурні.

Папам, кардиналам та єпископам розкіш до вподоби не менше, ніж державцям, а часом і дужче. Нікому з них на думку не спадало, що білосніжне льняне вбрання є свідченням безпорочного життя. Ніхто й гадки не має, що дворога митра з вузлом на маківці означає виняткове знання Старого й Нового завіту. А кому відомо, що руки в рукавичках засвідчують чистоту здійснюваного таїнства непричетності до земних справ, що єпископський посох — символ найретельнішої турботи про паству; що носіння хреста — то ознака перемоги над усіма людськими пристрастями? Якби хтось замислився над цим і їм подібними алегоричними значеннями, то його життя сповнилося б клопотом і сумом.

Єпископи, не без моєї, звичайно, ласки, обрали кращий шлях: втішаються життям, передоручивши турбуватись про овечок або самому Христу, або чернецькій [83] братії, або своїм намісникам-вікаріям. І ніхто не замислюється над самим словом "єпископ", яке означає працю, турботу, пильнування! Єпископи ж, якщо й пильнують за чимось у світі, так це за накопиченням грошей. Тут-таки вони пильнують добре!

Кардинали дурні.

Якби й кардинали, в свою чергу, зміркували, що коли заступили місце апостолів, то й жити мусять, як ті! Якби ж усвідомили, що вони не власники духовних дарів, а лише тимчасові управителі, яким рано чи пізно доведеться давати найретельніший звіт про своє життя! Якби вони, зрештою, хоч трохи замислились над значенням окремих частин свого вбрання, то, може, й збагнули б, що спідня білизна означає ніщо інше, як найвищу й виняткову непорочність життя, а пурпурова мантія є символом найжагучішої любові до бога.

Мантія кардинала така широка, що коли їде він верхи, то вкриває вона не тільки вершника, але й ослицю, а могла б укрити й верблюда! Ця мантія означає всеосяжність християнської любові; про прагнення допомагати ближньому повчанням, умовлянням, направою, викриванням, переконанням; про бажання мирити супротивників та протидіяти нечестивим державцям, ба навіть проливати власну кров за християнську паству, — не кажучи вже про готовність пожертвувати нажитим багатством.

Але навіщо взагалі багатство тим, хто заступив місце убогих апостолів? Якби кардинали добре зважили все це, вони, кажу, або не прагнули б до збагачення, відмовилися б від нього з великою радістю, або вели б життя, сповнене важкої праці й турботливості, — так само, як колись апостоли.

Папи дурні.

А найвищі первосвященики, заступники самого Христа на землі? Якби вони захотіли жити так само, як він, наслідуючи його бідність і працю, його вчення, його страждання й нехтування життям; якби задумались над значенням свого титулу "папа", тобто, "батько" і "найсвятіший", то, скажіть, чи був би хтось на світі нещаснішим за папу? Хто став би тоді домагатись цього місця за всяку ціну? Хто захищав би його мечем, отрутою і всіма іншими засобами?

Скільки зручностей втратив би папський престол, якби туди проникла мудрість!.. Мудрість? Гай-гай, хоча б крупинка тої солі, про яку говорить Христос! [84]

Що б тоді лишилося від стількох багатств, стількох почестей, перемог, обов'язків, посад, прибутків, диспенсацій, зборів, індульгенцій, стількох коней, ослів, тіло-хранителів, утіх? Від ярмарків, гір, морів всіляких благ!

Натомість з'явилися б невсипущість, пости, сльози, проповіді, молитовні зібрання, навчання, зітхання і тисячі інших гірких повинностей.

А що сталось би тоді з силою-силенною переписувачів, копіїстів, нотаріусів, адвокатів, промоторів, секретарів, конюхів, погоничів мулів, міняйлів, звідників?.. Я могла б додати щось і міцніше, та боюсь — вуха зів'януть.

Одне слово, усій цій величезній юрбі людей, яка обтяжує, — вибачте, — прикрашає римський престол, довелося б тоді жити надголодь. Це було б жахливо і не по-людськи! Але набагато більший злочин бажати, щоб пішли старцювати з торбами поміж люди верховні служителі церкви, ці справжні світила світу.

Та, на щастя, все діється навпаки, всі свої труди папи залишають Петрові й Павлові (бо в них достатньо вільного часу!), а розкоші й насолоди залишають собі. Отож з моєї, Глупотиної, ласки нікому не живеться так привільно й безтурботно, як папам.

Папи переконані, що сповняють закон Христа, якщо носять містичне і майже театральне вбрання чи присвоюють собі титули "найблаженнішого", "превелебного" та "найсвятішого"; якщо роздають на всі боки благословення й прокляття, а на пишних церемоніях грають роль верховних єпископів.

Творити чудеса нині застаріло, старомодно і зовсім недоречно. То, може, повчати народ? Але це надто важка справа. Тоді тлумачити святе письмо? Яка схоластика! Молитися? Даремна трата часу! Лити сльози? Некрасиво й по-бабському. Жити в бідності? Незручно. Терпіти поразку? Соромно й не гідно того, який навіть найвищих державців ледве допускає цілувати свої блаженні ноги. Нарешті, вмирати — неприємно, а бути розіп'ятим на хресті — ганебно.

А тому єдиною зброєю залишаються солодкі повчання (про які згадує апостол Павло(1) і яких не шкодують папи!), а також інтердикти, тимчасові й навічні відлучення, анафеми, картинки із зображенням мук грішників [85] і жахливі блискавки, якими вони легко запроторюють душі смертних до пекла.

(1) "Євангеліє від Павла" (Послання до римлян), XVI, 18.

Але ні на кого найсвятіші у хресті отці й намісники Христа не мечуть таких блискавок, як на тих, що, підбурювані дияволом, посягають на добро святого Петра.

Хоча, за свідченням євангелія, Петро й сказав: "Ми все залишили і пішли за тобою"(1), проте його спадщиною нині вважають поля, міста, податки, мито і владу. Дбаючи запопадливо про Христа, папи вогнем і мечем боронять усе це, рясно проливаючи християнську кров. їм навіть здається, що вони по-апостольському боронять церкву — наречену Христову, якщо хоробро б'ються з ворогом. Але хіба є в церкви небезпечніші вороги, ніж нечестиві понтифіки, які своєю мовчанкою про Христа сприяють його забуттю, які зв'язують його своїми лиховісними законами, які спотворюють його вчення притягнутими інтерпретаціями і вбивають своїм ганебним життям?

Далі. Оскільки християнська церква будувалась на крові, кров'ю зміцнювалася, примножувалася, то папи й донині продовжують орудувати мечем, ніби не стало вже Христа, який сам захищає своїх віруючих.

Війна с справою такою жахливою, що подобає швидше звірам, аніж людям; така безтямна, що поети вважають її породженою фуріями. Війна така згубна, що, немов чума, нищить усі звичаї разом; така несправедлива, що найкращими її лицарями є найгірші розбійники; така нечестива, що в неї немає нічого спільного з хрестом.

Однак усе це не заважає папам вести нескінченні війни. Де й береться тоді в цих хирних дідів(2) юнацький запал! І не страшать їх ні витрати, ні виснажлива праця. Вони й на мить не вагаються, коли треба перевернути догори дном усі закони, всю релігію, увесь світ і всі людські стосунки.

(1) "Євангелює від Матфія", XIX, 27.

(2) Натяк на папу Юлія II, сучасника Еразма.

Причому в пап є сила-силенна вчених підлабузників, які називають це очевидне божевілля святою ревністю,, благочестям, мужністю. Папи вигадали такі закони, згідно яких можна сміло виймати з піхов згубний меч та стромляти його в утробу свого брата і водночас залишатися вірним заповіді Христа про християнську любов до ближнього. [86]

Німецькі єпископи і незліченна кількість священиків також недоумки.

По правді кажучи, я й досі до кінця не збагнула, чи німецькі єпископи взяли за зразок пап, чи, навпаки, самі подали їм приклад. Адже згадані єпископи діють ще простіше: скинувши своє облачення, відмовившись від благословінь та інших церемоній, вони живуть собі немов справжні сатрапи. Вони вважають навіть ганебними боягузами, негідними єпископського сану, тих, що віддають богові душу деінде, окрім поля бою.

Що ж стосується гурту звичайних священиків, то вони вважають за гріх відставати від свого церковного начальства в благочесті, а тому запекло воюють за своє право на десятину(1) — мечами, списами, камінням і всякою іншою зброєю. Вони дуже зіркі й можуть вичитати в давніх грамотах багато такого, чим можна настрашити простолюд, у тому числі й примусити його платити більше, ніж заведено.

(1) Десятина — десята частина прибутку, яку населення мусило сплачувати церкві.

Водночас ці пастори зовсім забувають про власний обов'язок перед народом, — хоч про те всюди й позаписувано. їм навіть вибрита маківка голови не нагадує про те, що пастиреві повинні бути чужі усі мирські пристрасті і що він мусить думати лише про небесне.

Ці, з дозволу сказати, "приємні" люди вважають, що чесно виконують свій обов'язок, якщо сяк-так пробубонять свої молитви. Але, клянуся Гераклом, я не можу збагнути, як може хтось із богів почути й зрозуміти їхнє белькотіння, коли вони самі не чують і не розуміють того, що говорять.

Є в пастирів одна риса, що єднає їх з мирянами: і ті, й другі дуже дбають про власні прибутки і твердо знають усі закони щодо цього. Що ж стосується обов'язків, то вони розважливо звалюють їх на чужі плечі й передають з рук до рук, немов м'яч. Світські державці в таких випадках доручають управління певними землями намісникам, а духовні велителі передають справи благочестя народові (через своє буцімто смирення!). Народ же, у свою чергу, передає ношу так званим церковнослужителям, [87] ніби самі вони не мають нічого спільного з церквою і над ними не справлялося таїнство хрещення.

Далі. Пастирі, які звуть себе світськими (ніби посвятили себе світові, а не Христу!), передають тягар обов'язків пастирських на так зване регулярне духовенство(1), а ці — на ченців. Що ж до останніх, так одні з них, які живуть вільніше, передоручають свої обов'язки ченцям із суворішим способом життя; ці — звалюють на братію з ордену жебрущих, а жебрущі — на картузіанців, серед яких буцімто і є благочестя, заховане, однак, настільки глибоко, що годі й побачити.

(1) Мова йде про священиків, які не належали до якогось певного ордену, але дотримувались чернецьких звичаїв.

Те саме роблять і найвищі первосвященики: дуже дбають про прибутки, а апостольські труди доручають єпископам, єпископи — пастирям, пастирі — заступникам-вікаріям, вікарії — жебрущим, а ці перекидають ще далі — на тих, які вміють добре стригти своїх овечок.

А втім, я не збираюся тут розглядати достеменно життя папи й пастирів; бо створюю не сатиру, а виголошую похвалу. Я не збираюся гудити також достойних державців за рахунок вихваляння недостойних. Я лише прагнула в кількох словах показати, що жоден смертний не може приємно жити, якщо не посвячений в мої таїнства і не користується моєю прихильністю.

Фортуна сприяє дурням.

А хіба могло бути інакше, коли сама Рамнузія, доглядачка всіх людських справ, настільки зі мною одностайна, що так само, як і я, дуже вороже ставиться до мудреців і, навпаки, дурням приносить блага навіть уві сні. Пригадаймо хоча б афінського полководця Тімотея, прозваного Щасливим. Про нього навіть прислів'я склали: "Мисливець спить, а дичина сама до тенет скаче".

Про мудрих говорять навпаки, що вони "народилися, коли місяць був на ущербі" — тобто на них чекає тяжке життя; що "їздять на Сеяновім коні" — тобто, їм ні в чому нема удачі; що "мають тулузьке золото" — тобто їхнє щастя не міцне.

Але годі, припиняю вже користуватися прислів'ями, [88] бо, чого доброго, подумають, що я украла їх зі збірки мого друга Еразма!

Фортуна менше любить розсудливих, а більше — відважних, тих, що часто повторюють: "Або пан, або пропав"! А тому, куди не поглянь, мудрі все бідують, всюди терплять голод і злигодні, живуть, всіма зневажувані й у неславі. А все через мудрість, яка робить людей

боязкими! Що ж до дурнів, то вони лопатою гроші гребуть, займають високі державні посади... — одне слово, розкошують на всю губу.

Якщо хтось вважає себе щасливим, коли подобається знатним мужам, коли має змогу крутитися серед натовпу повбираних і позолочених кумирів, то навіщо такому мудрість, яка в цих людей не в пошані?

А якщо говорити про накопичення багатств? Де в біса візьметься в купця прибуток, коли буде слухатися мудрості? Адже такий купець не допустить клятвопорушень; червонітиме, коли спіймають на брехні; надаватиме великого значення дурничкам, яких мудреці понавигадували стосовно крадіжок та лихварства.

Далі. Якщо когось ваблять церковні почесті та прибутки, то хай знає, що осел або буйвол досягне їх швидше, аніж мудрець. Якщо ти шукаєш утіх, то знай, що дівчата й молодиці, — про яких я вже багато говорила, — всім серцем віддані дурням, а від мудреця втікають і стороняться його, немов скорпіона.

Нарешті всі, хто вирішив провести час приємно й весело, виганяють зі свого гурту передовсім мудреця, а на його місце люб'язно приймають першого-ліпшого нікчему.

Коротше кажучи, куди не повернись: до первосвящеників, до державців, до суддів, до магістрату, до друзів, до ворогів, — менших чи більших, — всюди потрібні гроші. А оскільки мудрець їх зневажає, то й його також завжди всі уникають.

Хоч похвалам на мою адресу немає меж, але треба ж колись закінчувати промову. Тому перестаю говорити — ще тільки розкажу в кількох словах, як багато великих мужів прославили мене і в творах, і ділами своїми. Інакше можна, нівроку, подумати, що я, немов остання дурепа, сама себе лише вихваляю, а жалюгідні буквоїди-законники, чого

доброго, ще й наклеп зведуть, що мені нема на кого послатися. Тож піду за їхнім прикладом і почну цитувати всіх, кого заманеться, без розбору. [89]

Похвала глупоті від письменників.

Почну з відомої всім істини, яка вкладена у прислів'я: "Коли чогось бракує, вдайся до вигадки". Більш дохідливо це висловлено у рядку, яким повчають дітей:

Хочеш бути мудрецем,

Дурника вдавай із себе.

Отож ви самі тепер, гадаю, зрозуміли, яке велике благо глупота, якщо навіть оманлива її тінь і просте наслідування заслужило такої похвали від учених мужів.

Але ще відвертішим виявилось вгодоване й випещене порося з череди Епікура, яке радить до серйозних справ підмішувати глупоту(1) (даремно тільки додаючи слово "ненадовго"!). Подібне знаходимо в цього філософа також в іншому місці: "Солодко часом пожити безтямно"(2). Ще далі говорить: "Краще здаватися шаленцем і бовдуром, аніж мудрецем буркотливим"(3). Або в Гомера. Як тільки поет не хвалить Телемаха! Разом з тим часто називає його "дитям нерозумним".

Цим самим прізвиськом, ніби приємною відзнакою, охоче нагороджують дітей та юнаків і трагіки. А чим, власне, є свята поема "Іліада", як не сваркою дурних царів і народів? Далі. Що може бути виразнішим за похвалу, яку мені висловив Ціцерон? "Весь світ наповнений дурнями"(4), — сказав він. І справді, хто може заперечити, що ширше розходиться те благо, яке цінніше?

(1) Див.: Горацій "Оди", IV, 12, 27.

(2) Горацій "Оди", IV, 12, 28.

(3) Горацій. "Послання", II, 2, 126-128.

(4) Ціцерон. "Листи до рідних", IX, XXII, 14.

Глупоту хвалить і святе письмо.

Але, можливо, для християн наведені авторитети не переконливі? Тому звернімось до свідчень святого письма і спробуймо з його допомогою підтримати, або, як кажуть вчені, апрофондувати, мої вихваляння. Та спочатку запитаємо дозволу в теологів. А коли дозволять, то вже й почнемо цю надто важку справу.

Недоречно знову звертатись по допомогу до геліконських муз, бо для них це питання чуже. Ліпше, мабуть, самому прикинутись теологом і таким чином [90] продиратися крізь нетрі теології. Добре було б для цієї справи запросити з Сорбонни також душу Скота (колючішу від їжака чи дикобраза) і попросити, щоб вона хоч на часинку вселилася в мене. А потім хай знову переселяється до кого завгодно, хоч до ворони.

О, якби-то я змогла прибрати інший вигляд і вбратися в теологічні шати! Боюсь тільки, щоб хтось, коли побачить у мені стільки теологічної вченості, не звинуватив раптом у крадіжці: ніби я нишком пограбувала скрині наших вчених теологів.

Але хай вас не дивує моя певна обізнаність в теології. Я так довго дружу з теологами, що встигла перейняти дещо від них. Адже навіть фіговий бог Пріап запам'ятав декілька грецьких слів, які підслухав ненароком і записав, коли господар промовляв їх уголос(1). Та й Лукіанів півень після довгочасного спілкування з людьми навчився людської мови.

(1) Еразм натякає на анонімний латиномовний вірш, де розповідається про те, як Пріап працював сторожем у саду. Запам'ятавши кілька слів з Гомера, випадково почуті від свого господаря, Пріап вживав їх потім дуже недоречно.

А тепер, за щасливих прикмет, вже й до справи! Так-от, в Екклесіасті, у першій главі, записано: "число дурнів безмежне". Говорячи про таку кількість дурнів, чи не здається вам, що автор мав на увазі всіх смертних? За винятком хіба що небагатьох, яких ніхто ніколи й не бачив!

Ще відвертіше висловився щодо цього Ієронім у десятій главі: "Дурнем, — каже він, — стає всяка людина від власної мудрості". Цей святий приписує мудрість лише богові, а всім людям залишає глупоту. Про це саме є в нього й далі: "Хай ніхто не хвалиться своєю мудрістю!" А чому ти, любий Ієроніме, не дозволяєш людині хвалитися своєю мудрістю? "Тому, — відповідає він, — що в людині нема мудрості!"

Та повернімося до "Екклесіаста". "Марнота марнот і все марнота!" — вигукує він. Як ви гадаєте, чи не мовиться тут, що все життя людини є лише забавкою глупоти? Чи ці слова не є блискучим доказом вже згадуваних слів Ціцерона про те, що "світ дурнями наповнений"?

Далі в "Екклесіасті" знову мудро сказано: "Дурень міниться, як місяць, а мудрий залишається постійним, як [91] сонце". Чи це не натяк, що весь рід людський дурний і лише один бог гідний називатися мудрим? Під місяцем треба розуміти, певно, людську природу, а під сонцем, джерелом світла, — бога.

Цей вислів цілком узгоджується зі словами Христа, наведеними в євангелії(1), де він забороняє називати добрим будь-кого, окрім бога. Якщо ж дурнем є всякий, хто не мудрий, а всякий добрий, на думку стоїків, є мудрим, тоді неодмінно випливає, що всі люди дурні.

Далі. Соломон у п'ятнадцятій главі говорить: "Глупо-та — радість для дурня". Це повинно означати, очевидно, що без глупоти нема в житті нічого приємного. Подібне знаходимо також в іншому місці: "Хто примножує знання, примножує скорботу(2), бо у великій мудрості багато печалі". Цю ж думку, але ще відвертіше висловлює славетний проповідник і в сьомій главі: "Серце мудрих там, де сум, а серце дурнів — де веселість". Тож не дивно, що навіть Соломон не обмежився ґрунтовним вивченням мудрості, а розважливо познайомився й зі мною. Якщо ж мені не вірите, ось вам його власні слова з першої глави: "І віддав я серце моє тому, щоб спізнати мудрість і науку, оману й глупоту".

Зверніть увагу, глупота згадується на другому місці, яке вважається більш почесним. Так записано в "Екклесіасті", так і по церквах заведено — ви самі це добре знаєте. "Перші будуть останніми, а останні — першими" — гласить євангельська заповідь(3).

Про те, що глупота переважає мудрість, засвідчує також відомий церковний письменник у главі сорок четвертій(4). Але, клянуся Гераклом, я наведу його слова лише в тому разі, коли допоможете мені своїми відповідями, — як це робили Сократові співбесідники у Платона.

(1)"Євангеліє від Матфія", XIX, 17.

(2) "Екклесіаст", I, 18.

(3) "Євангеліє від Матфія", XIX, 30.

(4) Насправді про це йдеться в "Екклесіасті" (XX, 31).

Так-от скажіть, будь ласка, що слід більше приховувати: рідкісне й коштовне чи звичайне й дешеве? Чому ви мовчите? Ну що ж, коли не хочете говорити, відповість за вас грецьке прислів'я: "Щербатий глечик можна й за порогом лишити на ніч — ніхто не вкраде". А щоб хтось не

надумав безбожно заперечувати, нагадаю, що цей [92] вислів наводить сам Арістотель — бог наших учених теологів.

Ну, а тепер похваліться, хто з вас такий дурний, що коштовності й золото на порозі лишає? Присягаюсь Гераклом, такого дурня не знайти. Ці речі ви зберігаєте у внутрішніх покоях, до того ж у найпотаємніших кутках залізних скринь, а всякий непотріб кидаєте на виду. Отже, все, що дорожче, приховується, а що дешевше — виставляється. Але ж апостол, на якого часто посилаюся, забороняє приховувати мудрість! "Людина, яка приховує глупоту, — говорить він, — краща за людину, яка приховує свою мудрість". Із цього випливає, таким чином, що мудрість дешевша від глупоти.

Святе письмо визначає в дурневі як позитивну якість простодушність, в той же час про мудреця сказано, що він всіма гордує. Так принаймні я розумію слова з "Екклесіаста", глава десята: "Через свою недотямкуватість дурень, кого на вулиці не устріне, всіх вважає за дурнів". Хіба це не є ознакою виняткової простодушності? Адже цим він прирівнює до себе інших, тобто приписує їм свої власні гідності. А хто не вважає себе гідним похвали?!

Тому і не посоромився великий цар сказати про себе у главі тридцятій: "Я — найдурніший із людей"(1). Так само й апостол Павло у посланні до корінфян охоче погоджується назвати дурнем себе: "Я кажу нерозумно, навіть більше". Він мовби вважає ганебним поступитися комусь у глупоті.

Чую, здіймають вже крик всілякі " греки"(2), готові, ніби ворони, виклювати очі новітнім теологам за те, що вони напускають туману своїми примітками до святого письма. До цієї череди, — якщо не альфою, то, певно, бетою(3), — належить і мій друг Еразм, якого з прихильності до нього згадую тут частіше за інших.

(1) "Книга притч Соломонових", XXX, 2.

(2) Йдеться про знавців давньогрецької мови, які, зіставляючи переклади "святого письма" з грецьким оригіналом, вказували на неточно перекладені або витлумачені місця.

(3) Альфа — перша літера грецького алфавіту, бета — друга. Тут: в першу чергу, в другу чергу.

"О, як по-дурному ти, Моріє-Дуросте, зрозуміла вислів Павла! — скажуть вони. — Адже апостол зовсім не те хотів сказати, що тобі приверзлося! Він аж ніяк не хотів сказати, що його слід вважати дурнішим за інших!" [93] Сказавши "вони є слугами Христа, і я теж", апостол Павло, певно, збагнув, що дещо себе принизив. Тож аби довести, що в євангельській службі він не тільки рівний всім іншим апостолам, але й переважає їх, додав: "Я більшою мірою". Але, щоб це не здалося комусь бахвальством, апостол вирішив приховати свою думку, видавши її за думку Глупоти. Бо на дурнів за правду ніхто не ображається.

Та я не хочу сперечатися й доводити справжнє значення наведених слів Павла. Хай думають, що завгодно. Я ж піду слідом за великими, огрядними, товстими, всюди шанованими теологами. Більшість наших докторів, клянуся Зевсом, згодна ліпше помилятися з ними, ніж бути одної думки з "трьохмовними"(1), чи як їх тепер ще називають "греками", — навіть якщо останні й мають рацію. Бо наші доктори цінують цих "греків" не більше, ніж "граків".

Але особливо постарався один вельмиславний теолог(2), ім'я якого свідомо замовчую, щоб не дати приводу нашим "гракам" послатись на грецьке прислів'я "про осла з лірою". Він цілком по-магістерському й по-теологічному пояснив слова "Я кажу нерозумно, навіть більше". їхньому тлумаченню присвячено цілу главу, а до неї потім додано ще нові пояснення. Я наведу його слова, зберігаючи не лише форму, але й зміст. "Я говорю немов божевільний, — каже він, — бо, порівнюючи себе з псевдоапостолами, здаюся вам нерозумним. Але ж я здавався б іще нерозумнішим, якби поставив себе вище за них!" Проте цей самий

теолог, ніби забувши про щойно сказане, перескакує незабаром зовсім на іншу тему.

(1) Йдеться про знавців трьох мов: латинської, давньогрецької і гебрайської.

(2) Мова йде, очевидно, про середньовічного теолога й коментатора біблії Миколу Ліра.

Про те, як теологи нерозумно пояснюють святе письмо.

Але чому я чіпляюсь лише за один приклад? Адже небо, тобто святе письмо, дозволено вивертати, немов кожуха, усім теологам.

Якщо пильно придивитися, то навіть у божественного Павла трапляються слова, що суперечать святому письму. Та це тоді, коли вони стоять не на своєму місці. [94]

Якщо вірити п'ятимовному Ієронімові, апостол Павло, аби підтвердити християнську віру, спотворив ненароком побачений у Афінському храмі напис, навівши з нього лише два слова: "незнайомому богові"(1). В той час, як цілий напис мав такий вигляд: "Богам Азії, Європи й Африки, богам невідомим і чужоземним".

За його прикладом, мені здається, йдуть і наші "дітки теології". Насмикають з різних місць чотири або п'ять слівець (нерідко, спотворивши на свою користь!), а потім на них же й посилаються. При цьому зовсім не зважають на контекст, до якого ці слова можуть або зовсім не пасувати, або йому суперечити. В цей час теологи бувають такі щасливі у своїй безсоромності, що цьому можуть позаздрити навіть правознавці. Але їм все можна!

А чому б і ні, коли великий теолог (ледве я не вибовкала ім'я та вчасно схаменулася, злякавшись грецького прислів'я!)(2). Так-от цей

теолог видавив зі слів Луки сентенцію, яка з ученням Христа в такій згоді, як вогонь з водою. Ось її суть. У тяжку хвилину всі добрі слуги збираються коло свого патрона, щоб одностайно всіма силами його захистити. В таку мить і Христос, прагнучи вигнати з душ своїх учнів усяку надію на допомогу, запитав їх: "Коли я вас послав проповідувати, босих, обідраних, навіть без торбини з хлібом, чи ви мали в чомусь потребу?" Коли апостоли заперечили, додав: "Але тепер, хто має мішок, хай візьме його, а також і торбу, а в кого нема, продай одяг і купи меч"(3)!

(1) "Діяння апостолів", XVII, 22-23.

(2) Йдеться, певно, про вже згадуваного (див. прим. 59) Миколу Ліра. В Еразма гра слів: "Ліра" — прізвище теолога і "ліра" — музичний інструмент; у контексті прислів'я думка: "осел з лірою".

(3) "Євангеліє від Луки", XXII, 36.

Оскільки все вчення Христа проповідує сумирність, терплячість, відречення від життя, кому не зрозуміло, що він хотів сказати цими словами? Христос закликав своїх посланців нехтувати взуттям, торбою, навіть одягом, щоб приступати до євангельських дарунків, не маючи при собі нічого, крім меча. Але якого? Не того, звичайно, яким користуються розбійники й убивці, але меча духовного, який проникає до найпотаємніших куточків людської душі і відсікає назавжди всі мирські [95] насолоди — і то так, що в душі не залишається нічого, окрім побожності.

Однак подивіться, будь ласка, куди хилить наш славетний теолог: "меч" він тлумачить як захист проти переслідування християн, а "торбу" — як достатній запас харчу. Невже він гадає, що Христос змінив свій вислів щодо цього на протилежний; що вирішив по-царському спорядити своїх проповідників і тому цілком змінив попереднє своє повчання; що забув, як оголошував блаженними тих, кого будуть

неславити, ображати, мучити? Ні, не забув. Саме тому, забороняючи противитися злу, бо блаженні покірні, а не войовничі, він і ставив їм за приклад горобців та лілеї. Чому ж тепер, ніби забувши все це, Христос закликає своїх учнів придбати мечі, навіть якби для цього довелося продати весь свій одяг? Невже він вирішив, що краще бути голим, але озброєним?

Відповіді на це у нашого теолога немає. Замість цього він пояснює, що під словом "меч" слід розуміти те, що служить спротиву силі, а під словами про торбину — все необхідне для життя. Таким чином, цей тлумач божественної думки виводить апостолів на проповідь озброєних списами, пращами й бомбардами. Він споряджає їх кошиками, скринями, торбами, щоб не довелося їм вийти з корчми голодними. Цього теолога навіть не бентежить, що меча (якого за таку велику ціну велів купити!) невдовзі сам наказав сховати до піхов. До того ж ніхто й ніколи не чув, аби апостоли вдавались будь-коли до мечів та щитів з метою захисту від поган. А вони ж могли б ними скористатись, якби їм таке заповідав Христос!

Є ще й інший славетний теолог(1). Я не називаю його імені так само з поваги до нього. Так-от, слова пророка Авакума "задрижали шкури наметів Мадіамських" він витлумачив не менш не більш як "шкіра, зідрана зі святого мученика Варфоломія".

(1) Очевидно, августинець Іордан Саксонський (XIV ст.).

Нещодавно я, Глупота, брала участь в одному теологічному диспуті. (Я дуже охоче там буваю!) І ось один із слухачів запитав: "Як все ж таки обґрунтувати авторитетом святого письма те, що з єретиками слід боротися більше вогнем, аніж переконанням?" Підвівся [96] суворий з виду дідуган, в якому вже за його пихатістю можна було вгадати теолога, і з великим роздратуванням відповів, що цей закон започаткував апостол Павло, коли сказав: "Єретика, якщо за першим і другим разом не наставив на путь істини, вилучи!"(1). Коли ці слова були повторені з притиском декілька разів, багато хто з присутніх

занепокоївся, чи не трапилося з людиною чогось лихого. Але теолог негайно пояснив, що слово "вилучи" треба розуміти як "вилучи єретика з життя". Дехто був пирснув зо сміху, але більшості його вигадка здалася цілком теологічною. Проте чулися й заперечення.

Тоді виступив інший теолог, ще маститіший і страшніший (який умів робити навіть з мухи слона!) і підтримав першого. "Послухайте, — сказав він, — у святому письмі сказано: "Не дозволяй жити злочинцеві"(2). А всякий єретик — злочинець. Отже..." І так далі. Це дотепне тлумачення викликало у всіх захоплення й схвалення. І нікому навіть на думку не спало, що закон той стосується лише ворожбитів, чаклунів і магів, яких євреї своєю мовою називають "мехашефім". Інакше треба було б карати на горло і за блуд, і за пиятику!

(1) "Євангеліє від Павла" (Послання до Тіта), HI, 10.

(2) "Другозаконня", XIII, 5.

Похвала глупоті запозичується знов-таки зі святого письма.

Було б дуже нерозумно наводити все нові й нові приклади людської недоумкуватості. Адже їх так багато, що навіть у книгах Хрізіппа чи Дідима не вмістилися б вони. Тому лиш нагадаю, що коли таке дозволено вченим теологам, то тим більше дозволено припуститися у чомусь неточності мені, липовому теологові.

А тепер нарешті повертаюся знову до Павла. "Ви люди розумні, — каже він, — охоче терпите нерозумних"(1). Причому до цих останніх зараховує й себе. І далі; "Прийміть мене, хоч нерозумного, не кажу вже як бога, але немовби у безтямстві". Ще в іншому місці: "Ми, — каже, — божевільні Христа ради"(2). Ви чуєте, як прославляє глупоту цей незрівнянний авторитет! Він навіть відверто вчить, що глупота — річ особливо необхідна і вельми корисна: "Якщо хто думає бути мудрим

серед вас, [97] хай стане дурнем, щоб бути мудрим". І в Луки двох учнів, яких зустрів на дорозі, Ісус називає "дурниками"(3).

(1) "Євангеліє від Павла" (Друге послання до корінфян), XI, 19.

(2) "Євангеліє від Павла" (Перше послання до корінфян), IV, 10.

(3) "Євангеліє від Луки", XXIV, 25.

Та ще, певно, дивнішим може здатися, коли святий Павло приписує дещицю глупоти самому господу богові. "Немудре богове, — каже він, — мудріше за людське"(1).

Далі. Згідно з Орігеновим тлумаченням, "немудре богове" не є таким лише на думку людей. Подібне знаходимо в нього і в іншому місці: "Слово про хрест для гинучих також є глупотою"(2).

Але чого я маю клопотатися, підшукуючи все нові свідчення, коли в містичних псалмах Христос відверто каже батькові: "Ти знаєш мою нерозумність"(3). Отож і не дивно, що дурні так дуже подобалися богові.

Мені здається, тут діє та сама причина, через яку найвищі державці ненавидять розсудливих. Ось приклад: Цезар боявся Брута й Кассія, але не мав і найменшого страху перед п'яницею Антонієм; Нерон ненавидів Сене-ку, а Діонісій — Платона.

І навпаки, державці завжди захоплювались невігласами й тупоголовими. З цієї самої причини Христос завжди цурався мудрих і засуджував їх за те, що хваляться своєю розсудливістю. Це засвідчує досить ясно Павло, коли говорить: "Бог вибрав немудре світу"(4), і далі: "Богові стало зрозуміло, що глупотою він врятував світ", чого не зміг досягнути мудрістю.

Те ж саме бог і сам підтвердив досить переконливо, проголосивши вустами пророка: "Я знищу мудрих і відрину розсудливих"(5).

(1) "Євангеліє від Павла" (Перше послання до корінфян), I, 25.

(2) "Євангеліє від Павла" (Перше послання до корінфян), I, 18.

(3) "Псалтир", XVIII, 6.

(4) "Євангеліє від Павла" (Перше послання до корінфян), I, 27.

(5) Там же, I, 19. Павло цитує "Книгу пророка Ісайї", XXIX, 14.

Ще далі Христос хвалить бога за те, що приховав таємницю спасіння від мудрих, а маленьким, тобто дурням, відкрив її. Я кажу так з певністю, бо в грецькому оригіналі нема слова "маленьким", а є "дурникам", які протиставляються "мудрим".

Подібне знаходимо і в євангелії, де Христос послідовно викриває фарисеїв, книжників та законників, а темний простолюд, навпаки, дуже захищає. Бо хіба можуть щось [98] інше значити слова "горе вам, книжники і фарисеї", окрім як "горе вам, мудрі"?

Але найбільш охоче він спілкувався з дітьми, жінками та рибалками. Та й з нерозумних тварин Христосові більше подобались ті, які найдалі стоять від лисячої хитрості. З цієї причини він радше сідав на спину осла, хоч, якби захотів, безпечно осідлав би й лева. Та й дух святий спустився до нього у вигляді голуба, а не орла чи шуліки. До того ж у святому письмі часто згадуються олені, коні, ягнята.

Навіть своїх віруючих, призначених до безсмертного життя, він називає "овечками". Але ж на світі нема нічого дурнішого за них. Це засвідчує навіть Арістотель. Зважаючи на нетямущість баранів, — каже він, — часом і людей, надто нетямких і тупоумних, називають баранами.

Однак Христос оголосив себе чабаном цієї отари і навіть тішився, коли про нього сам Іоанн каже: "Ось ягня боже!"(1). Про це багато разів згадується і в Апокаліпсисі. Чи це не свідчить про те, що всі смертні дурні, навіть благочестиві?

(1) "Євангеліє від Іоанна", I, 29 і 36.

Христос, хоча в ньому втілилася мудрість отця, сприяє глупоті людей і, таким чином, навіть сам стає до певної міри дурнем: засвоївши природу людини, він у всьому уподібнився людині.

Христос і грішником став, щоб лікувати гріх. І лікував не чим іншим, як оглупленням з допомогою дрімучих неуків — апостолів. їм він дбайливо проповідував глупоту, застерігав од мудрості, закликав брати приклад з дітей, лілей, гірчиці й гороб'ят — отже, зі всього нетямкого й позбавленого глузду, яке живе, дослухаючись лише природи, і не відає ні турбот, ні хитромудростей.

Крім того, він забороняв апостолам обмірковувати промови, які вони збирались виголошувати перед можновладцями, не велів досліджувати часи і строки тому, очевидно, щоб не вдавалися вони до власної розсудливості, а цілком покладали надію лише на нього одного.

Так само слід розуміти й те, що бог, створивши світ, накріпко заборонив куштувати плоди з дерева пізнання, бо, мовляв, пізнання є отрутою для блаженства. Відверто [99] лає знання і Павло. Воно призводить, на його думку, лише до пихатості та згуби. За його, певно, прикладом і святий Бернард назвав гору, де засів Люцифер, горою Пізнання.

Не слід, мабуть, нехтувати й доказом, що глупота настільки приємна богам, що заради неї дурням відпускаються гріхи, в той час як мудрому не вибачаються. Ось чому всі, хто просить прощення, якщо навіть согрішили й свідомо, використовують глупоту як засіб виправдання. До

цього вдається, наскільки пам'ятаю, Аарон в "книзі Чисел", коли просить помилувати сестру: "Господи, — каже він, — хіба ж не ти прописав нам гріх, який ми вчинили?"

Так і Саул виправдовується перед Давидом: "Виявляється, що я зробив це в божевіллі"(1). Та й сам Давид, влещуючись до бога, прикидається дурником: "Молю тебе, господи, вибач рабові твоєму грішному, бо нерозумно вчинив"(2). Говорячи це, він ніби переконаний, що дістане вибачення лише тоді, коли пошлеться на свою глупоту й незнання.

А ось іще переконливіше свідчення. Христос, вже будучи розіп'ятим на хресті, молився за своїх ворогів: "Отче, вибач їм!" Причому як виправдання ставив їхню нерозсудливість: "Бо не відають, що творять"(3). Подібне знаходимо і в листі Павла до Тимофія(4): "Тому я був помилуваний богом, що вчинив таке у незнанні й невірі". Але ж "вчинив у незнанні" — це й означає, що зробив через власну глупоту, а не через лукавість. Таким чином, він був "помилуваний" тільки тому, що вдався до захисту глупоти.

На мою користь свідчить і таємничий псалмописець(5), про якого я забула згадати в свій час: "Гріхів моєї молодості і незнання мого не згадуй!" Ви чуєте, він виставляє наперед перш за все дві причини: юність, товаришкою якої я завжди є, і невігластво. До того ж слово "гріх" він вживає у множині — це, щоб ви збагнули всю могутню силу Глупоти. [100]

(1) "Перша книга царства", XXVI, 21.

(2) "Друга книга царства", XXIV, 10.

(3) "Євангеліє від Луки", XXIII, 34.

(4) "Євангеліє від Павла" (Лист до Тимофія).

(5) "Псалтир", XXIV, 7.

Релігія несе в собі глупоту.

Щоб не вдаватись у безмежні подробиці, скажу коротко: християнська віра споріднена з глупотою і майже ніколи не товаришує з мудрістю. Вам потрібні докази? Будь ласка. По-перше, згадайте: діти, старі, жінки й дурники дуже полюбляють святі й церковні обряди, а тому завжди воліють пропхатись поближче до олтарів, — так, очевидно, велить їм їхня природа. По-друге, засновники християнства, як вам відомо, також були людьми на диво простодушними й запеклими ворогами вченості.

Далі. З дурників найбільше казяться ті, яких раптом охоплює вогонь християнського благочестя. В такому стані вони розтринькують своє майно, не відчувають образ, дозволяють себе обманювати, не бачать різниці між друзями й ворогами, уникають насолод, надають перевагу постам, не сплять ночами, все працюють, нехтують життям і прагнуть лише смерті. Одне слово, здається, що в таких людей задубіли всі відчуття і душа їхня живе не в своєму тілі, а десь-інде. Хіба це не схоже на божевілля? Тому не дивно, що апостолів часом вважали за п'яних, а Павла суддя Феста вважав навіть божевільним(1).

Але оскільки я вже одягла на себе лев'ячу шкуру, тобто наважилась на таке, то доведу, що християнське благочестя (досягнути якого дурні так прагнуть!) є взагалі нічим іншим, як певним родом божевілля й глупоти. Не гнівайтесь за мої слова, а краще зважте їхню суть! Так-от, християни, як і учні Платона, вважають, що людська душа, кайданами тіла обплутана й ними скута, застряла в тілі, а тому не здатна осягнути істини і нею втішатися. Через те Платон і визначив, що суть філософії в розмірковуваннях про смерть(2), бо філософія, відводячи душу від тілесних і очевидних справ, мертвить її.

(1) "Діяння апостолів", XXVI, 24.

(2) Платон. "Федон", 64A-67D.

Ми звикли називати людину здоровою, доки її душа користується тілесними органами. Коли ж вона розриває тілесні кайдани і прагне стати вільною (задумує немовби втечу з в'язниці!), такий стан називаємо божевіллям. Воно спричиняється хворобою і пошкодженням внутрішніх [101] органів. Людей, охоплених ним, багато. Вони вміють передбачати майбутнє; знають чужоземні мови й науки, яких ніколи не вчили; взагалі несуть в собі щось божественне.

Усе це можна пояснити лише тим, що душа, частково звільнившись од влади тіла, виявляє свою вроджену силу. В цьому, гадаю, таїться причина того, чому люди, яким три чисниці до смерті, висловлюють часом дивовижні думки.

Якщо все згадане тут і виходить за межі благочестя і, можливо, не схоже на божевілля, то все ж таки воно настільки до нього близьке, що нерідко вважається чистим божевіллям. Мова йде переважно про тих, які своїм способом життя дуже відрізняються від усіх інших смертних.

Схожими на цих, мені здається, є люди з відомої вигадки Платона: вони сидять ув'язнені в печері і споглядають лише тіні речей. Та ось одному із в'язнів удалося побувати назовні. Повернувшись, він розповів, що бачив справжні речі, тіні яких вони досі споглядали в печері. Товариші не повірили, бо звідки їм було знати, що може існувати ще щось, крім тіней? Змудрілий прагне переконати й картає їх за недотямкуватість. А ті, в свою чергу, кепкують над ним, як над дурником, і нарешті проганяють його геть(1).

(1) Платон. "Держава", VII, 1.

Так само чинять і люди, зайняті виключно матеріальними речами. Вони гадають, що іншого чогось у природі і бути не може. І навпаки, так звані благочестиві нехтують всім, що стосується матерії, тіла, а прагнуть

до споглядання невидимого світу. Перші охоче дбають про багатство, про тілесні потреби, а вже потім про душу, — якщо взагалі вірять в її існування, бо ж звикли вірити лише в те, що можна побачити очима. Другі — навпаки, думають передусім про бога — цю найпростішу з усіх субстанцію, а потім — про душу, яка, на їхню думку, дуже близька до бога. Вони не дбають про тіло, нехтують грошима, немов якоюсь нікчемною шкаралупою, і уникають їх. А коли доводиться все ж зайнятись подібними справами, то роблять це неохоче, презирливо і байдуже. Між цими блаженними та іншими людьми є велика різниця навіть у малих справах. [102]

Усі відчуття споріднені з тілом, але й серед них є грубіші, наприклад, дотик, слух, зір, нюх, смак, а є й більш віддалені від тіла, пов'язані з духом: пам'ять, розум, воля. Блаженні вважають гідним уваги лише дух, а тому щосили прагнуть до нього і, таким чином, витрачають грубіші, зовнішні відчуття, а відтак позбуваються тілесних взагалі. Тому чуємо інколи, що святі мужі пили часом олію замість вина. Що ж до простолюду, то він надає перевагу тілесному і нехтує духовним.

Серед душевних пристрастей найбільш зв'язані з тілом похіть, сон, голод, гнів, пиха, заздрість. Блаженні ведуть з ними непримиренну війну, а простолюд вважає, що без них немає життя.

Є, крім того, пристрасті, так би мовити, середні, тобто природні: любов до батьківщини, ласка до дітей, до батьків, до друзів. Простолюд віддає їм шану, але блаженні намагаються вигнати зі своєї душі усі ці почуття або принаймні наповнити їх духовним змістом. Так, батька, кажуть вони, треба любити не як власне батька (бо він спородив лише тіло, та й то з ласки бога-творця!), але як славетного мужа, в якому відбивається образ найвищого розуму, званого найвищим благом. Поза цим благом, гадають, ніщо не варте ні любові, ні прагнення. Цим правилом керуються благочестиві люди в усіх життєвих справах. І якщо вони не зовсім нехтують якоюсь видимою річчю, то все ж цінують її набагато менше, ніж ту, яку не можна побачити.

Благочестиві кажуть, що тіло і дух слід розрізняти навіть у таїнствах та інших церковних обрядах. Тому, на відміну від більшості простолюду, вони вважають, що піст — це не лише утримування од м'яса й обіду. Справжній піст, на їхню думку, піст духовний, який передбачає вбивання пристрастей, гамування гніву й пихи: чим менше дух обтяжений плоттю, тим більше він прагнутиме до пізнання небесних благ.

Такої ж самої думки блаженні і про євхаристію. Обрядом причастя, кажуть вони, не слід нехтувати, але він не такий уже й корисний, як декому здається; він може бути навіть шкідливим, якщо в ньому відсутній дух, тобто не буде згадуватися те, що стоїть за чуттєвими ознаками. А ознаки ці нагадують про смерть Христову, про смирення, про виснаження та про те, що [103] слід пригнічувати тілесні пристрасті і брати приклад з його смерті. Тільки так буцімто можна воскреснути до нового життя і з'єднатися з Христом, а також один з одним. Ось як живе і мислить той блаженний.

Навпаки, простолюд не бачить в богослужінні нічого іншого, окрім обов'язку стояти ближче до вівтаря, слухати гугнявий голос проповідника й пильно стежити за церемоніями.

І не тільки у згаданих мною випадках, які я пропонувала заради прикладу, але й у всьому житті блаженний втікає від усього, що споріднене з тілом і прагне до вічного, до невидимого, до духовного. Саме тому й виникає найвища незгода між ним і іншими людьми стосовно геть усього: вони його вважають божевільним, а він їх.

Що ж до мене, то на божевільного схожий швидше блаженний, аніж простолюд. Щоб це стало ще яснішим, я, як і обіцяла, покажу в кількох словах, що найбільша нагорода, обіцяна блаженним, є нічим іншим, як якимось божевіллям.

Щось подібне мав на увазі ще Платон, коли писав, що "шаленство є найвищим благом усіх закоханих"(1). Справді-бо, хто палко кохає, той

живе вже не в собі, а в тому, кого кохає. І чим кохання палкіше, тим більший шал, а отже, й блаженство. Цікаво також, що чим більше така особа віддаляється від самої себе, щоб припасти до коханого предмету, тим більше має з того задоволення. Коли ж душа ніби виходить з тіла і неспроможна керувати своїми органами, такий стан називають не інакше, як несамовитістю. До вподоби це нам чи ні, але простолюд у такому випадку каже: "він вийшов із себе"; "він у нестямі", тобто позбувся тями; "він отямився" (тяма повернулась до нього).

(1) Платон. "Федр", 245.

А тепер поговорімо про небесне життя, до якого з таким завзяттям прагнуть і за яким так глибоко зітхають благочестиві серця. їхній сильний і непереможний дух повинен поглинути тіло. І йому це легко вдається, бо тіло, очищене й ослаблене ще за життя, вже готове до. такого перетворення. А потім і сам дух поглинеться безмежно могутнішим найвищим розумом. Ось тоді, будучи цілком поза собою, людина відчує буцімто [104] невимовне блаженство і прилучиться до найвищого блага, яке вбирає в себе геть усе.

Це блаженство, щоправда, може стати найвищим лише при умові, що буде дароване безсмертя і душа знову з'єднається з тілом. Та, оскільки земне життя блаженних є нічим іншим як тінню вічного життя і постійними роздумами про нього, їм наперед дозволено відчувати смак і запах обіцяної винагороди. Ця найнезначніша частка того вічного джерела блаженства набагато перевищує всі тілесні насолоди всіх смертних, разом узятих.

Ось як духовне переважає тілесне, а невидиме настільки вище видимого! Саме це мав на увазі пророк, коли сказав: "Око того не бачило й вухо не чуло, і на думку людині не спадало, що бог приготував люблячим його"(1). Така ця частина глупоти, яка не зникає із втратою земного життя, а, навпаки, зростає. На землі вона дуже незначна і дістається лише небагатьом.

(1) "Євангеліє від Павла" (Перше послання до корінфян), II, 9. Павло цитує "Книгу пророка Ісайї", LXIV, 4.

Наділені нею люди схожі на божевільних, говорять недоладно, не звичайними людськими словами, а видають звуки, позбавлені глузду, і дуже кривляються. Вони то веселі, то сумні, то ллють сльози, то сміються, то глибоко зітхають і взагалі постійно перебувають немов у нестямі.

Отямившись, такі люди самі не можуть сказати нічого певного: чи були у власному тілі, чи поза тілом, чи спали, чи не спали; не пам'ятають, що чули, що бачили, що казали, що робили. Все, що з ними діялось, уявляють немов оповите серпанком туману чи диму.

Одне лише знають вони напевно: доки поводились безтямно й безглуздо, були вельми щасливими. Саме тому вони так засмучені, що повернувся їм розум; вони бажають одного — постійно божеволіти цим видом божевілля. А це ж лише перша ложка з того розкішного обіду, назва якого — вічне блаженство.

Епілог.

Проте, як-то кажуть, пора й честь знати. Тим паче, що я вже й так передала куті меду. Отож закінчую. Якщо, на вашу думку, я повелася дещо зухвало й намолола купу дурниць, не забувайте, що [105] говорила їх Глупота, до того ж жінка. Але пам'ятайте також і грецьке прислів'я: "Часом і дурень може сказати щось доречне". От не знаю тільки, чи слово "дурень" стосується й жіночої статі? А ви як гадаєте?

Бачу, чекаєте епілога. Ну й дурні ж ви, люди, якщо гадаєте, ніби я пам'ятаю, про що тут варнякала. В давнину казали: "Ненавиджу пам'ятливого товариша по чарці". А я додам: "Ненавиджу пам'ятливого слухача". А тому бувайте здоровенькі, аплодуйте, живіть на всю губу, пиячте, найславетніші жерці Глупоти!

СЛОВНИК ІМЕН, НАЗВ, ТЕРМІНІВ

ААРОН — Згідно біблейської легенди, перший первосвященик у євреїв, брат Мойсея і його сподвижник по звільненню єврейського народу з єгипетської неволі.

АБРАКСАЗІЙЦІ — так називали гностика Василіда (II ст. н.е.) та його послідовників, які вчили, ніби існує 365 небес. Назва "абраксаз" штучно утворена. Греки, як відомо, для написання цифр користувались літерами алфавіту. Тому цифру 365 можна прочитати і як "абраксаз".

АВАКУ М — один із пророків християнської церкви.

АВГІЙ — елідський цар; мав величезні череди худоби, стійла якої ніхто не прибирав протягом 30 років. Геракл спрямував води річки Алфей на Авгієві стайні і вичистив їх за один день (сьомий подвиг Геракла). У переносному значенні — як синонім запущених справ, безладдя.

АВГУСТИН Блаженний Аврелій (354-430) — єпископ з Гіпона (Півн. Африка), християнський теолог, один з найбільших отців церкви. Автор творів "Сповідь" і "Про град божий", які мали великий вплив на формування догматики католицизму на заході Європи.

АВГУСТИНЦІ — католицький чернечий орден "жебрущих". Заснований в XIII ст. Назва походить від імені ченця Августина, якому помилково приписувано вироблення статуту для ордену. За іншими джерелами, заснований нібито Аврелієм Августином Блаженним (IV ст. н.е.).

АВЕРН — вулканічне озеро в Кампанії неподалік від Неаполя (тепер Лаго Аверно). Поблизу нього уявляли вхід до підземного царства.

АВРОРА — богиня світанку в давньоримській міфології. Ототожнювалася з грецькою Еос.

АГНА — ім'я коханки, комічного персонажу в одній із сатир Горація (1.3).

АДОНІС — фінікійський бог природи, втілення рослинності, що вмирає і пробуджується до життя. Зображувався у вигляді вродливого юнака поруч з Афродітою пораненим [284] або конаючим. У Давній Греції на честь Адоніса садили "сади Адоніса" — швидков'янучі квіти в горшках. Переносно "сади Адоніса" — все нетривке, швидкоплинне, що приносить лише короткочасне задоволення.

АКАДЕМІКИ — послідовники давньогрецького філософа Платона. Назва походить від заснованої ним філософської школи, яка містилася в гаю міфічного Академа.

АКАРНАНСЬКІ ПОРОСЯТА. Акарнанія — гориста область на південно-західному узбережжі Іонійського моря. Славилась породистими свиньми.

АКВІНСЬКИЙ — див. Тома (Фома) Аквінський.

АКЦІДЕНЦІЯ — філософський термін, що означає випадкове, неістотне, плинне.

АЛАСТОР — демон помсти.

АЛКЕЙ (кінець VII — поч. VI ст. до н.е.) — славетний грецький поет-лірик з міста Мітілени (о. Лесбос).

АЛКІВІАД (бл. 450-404 до н.е.) — афінський політичний діяч і полководець, друг Сократа. За свідченням Платона "Бенкет", Алківіад порівнював Сократа з потворними статуями силенів; у середині статуй містилися зображення божества.

АЛХІМІЯ — (середньовічно-латинське alchemia з арабського alkimja) — така назва була в середні віки (до XVI ст.) досліджень, які мали за мету перетворення простих металів у дорогоцінні — золото і срібло з допомогою спеціальної речовини т. зв. "філософського каменю" (насправді в природі не існуючого), пошуки винайдення золота посприяли розвиткові наукової хімії.

АЛЬБЕРТИСТИ — учні й послідовники Альберта Великого (бл. 1193-1280), німецького теолога й філософа-схоласта, ідеолога католицизму. Його учнем і продовжувачем був Тома Аквінський.

АЛЬД Мануцій Старший (бл. 1450-1515) — італійський друкар і вчений, друг Еразма Роттердамського. Заснував видавництво Альдів, яке майже протягом 100 років друкувало твори античних авторів та гуманістів епохи Відродження, в тому числі й Еразмові твори.

АМБРОЗІЯ — за давньогрецькими міфами, їжа олімпійських богів, завдяки якій боги були безсмертними і вічно юними.

АМФІОН — син Зевса і фіванської царівни. Мав незвичайний дар гри на кіфарі, під звуки якої камені самі складалися в стоси. Так нібито було зведено мури міста Фів. [285]

АМФІКТІОНИ — таку назву мали у Стародавній Греції міста, які уклали релігійно-політичний союз (амфіктіонію) для вшановування культу у спільному храмі і спільного захисту цього храму. Так, амфіктіонія дельфійська (при храмі Аполлона в Дельфах) складалася з дванадцяти грецьких племен. Памфіл хоче сказати, що хоч його твердження суперечить правилам граматики, але цілком добре узгоджується з вченням філософів (зокрема, платоніків і неоплатоніків), на яке він посилається вище.

АНАГОГІЧНО — 1) містично, по-вченому; 2) грубо, не повченому. Тут, як і в інших місцях, Еразм навмисно вживає двозначність.

АНАФЕМА (анатема) — відлучення від християнської церкви, прокляття; часом — сам відлучений.

АНТИПОДИ (гр. antipodes) — жителі двох взаємно протилежних пунктів земної кулі, розташованих на однакових широтах різних півкуль та на меридіанах, віддалених одна від одної на 180°.

АНТОНІЙ Марк (бл. 83-ЗО до н.е.) — римський полководець і державний діяч, соратник Цезаря.

АНТОНІЙ МАРК (Марк Аврелій Антоній) — римський імператор (161-180), філософ, послідовник стоїчної філософії. Сином М. Аврелія був Коммод, надмірно жорстокий і розбещений; правив у Римі протягом 180-192 рр.

АНТРОНІЙ — ім'я, яке характеризує абата. Бразм в "Адагіях" пише, що "Антронським ослом" (від назви міста Антрон у Північній Греції, де розводили ослів) називали колись великого і гидкого осла винятково тупого ума".

АНХІЗ — міфічний цар Дардану, коханець Афродіти, яка народила йому сина Енея.

АПЕЛЕС (356-308 до н.е.) — найславетніший грецький художник, жив при дворі Александра Македонського, написав його портрет.

АПОКАЛІПСИС "Одкровення Іоанна Богослова" — одна з книг Нового завіту, найдавніша пам'ятка християнської літератури (написана протягом 68-69 рр.). Автор невідомий. Книга сповнена пророцтв про кінець світу.

АПОЛЛОН — у давньогрецькій міфології син Зевса, бог сонячного світла, покровитель мистецтва й літератури. Володів даром віщування. Найголовніші центри культу Аполлона — острови Делос, Родос та місто

Дельфи. У храмах Аполлона містились оракули. Найвідоміший [286] — Дельфійський оракул. Жрекиня (піфія) сідала на золотий триніжок над розщелиною, з якої йшли отруйні випари. Чманіючи від цього, вона вигукувала незрозумілі слова, а жерці тлумачили їх як волю божу. Одним із атрибутів Аполлона був лук і золоті стріли, якими він вражав ворогів. Саме тому причиною раптової й незрозумілої смерті людей (особливо під час пошесті) колись вважали Аполлонові стріли; ототожнювано їх, певно, з сонячними променями. У римській міфології — Феб.

АПОСТОЛИ — мандрівні проповідники в ранні часи християнства. Церквою канонізовано 12 апостолів, учнів Христа, яких він сам нібито виділив з-посеред багатьох для проповіді нового вчення. "Послання" апостолів входять до складу так званого Нового завіту.

АПУЛЕЙ (народився бл. 124 р. н.е.) — римський письменник. Відомий його твір "Метаморфози" "Золотий осел", в якому розповідається про пригоди юнака, перетвореного чаклункою на осла.

АРГІВ'ЯНИН — житель міста Аргоса.

АРГОС — головне місто Арголіди у північно-східній частині Пелопонесу (Греція). В Аргосі стояла велична статуя Гери, створена відомим митцем Поліклетом.

АРГУС — багатоокий велетень у давньогрецькій міфології. Зевсова дружина Гера, перетворивши коханку свого чоловіка 1о на корову, веліла Аргусові стерегти її. Переносно Аргус — невсипущий сторож.

АРЕОПАГ (грецьке слово, досл. пагорб Арея, бога війни) — верховний суд у стародавніх Афінах, який засідав на пагорбі Арея, поблизу Акрополя.

АРІСТОТЕЛЬ (384-322 до н.е.) — один з найбільших грецьких філософів і вчених. Творча спадщина Арістотеля величезна. Вона охоплює найрізноманітніші галузі знань: філософію, історію, політику, природознавство, логіку, психологію, етику, естетику тощо. Найвідоміші його твори: "Фізика", "Метафізика", "Політика", "Органон", "Поетика". Найкращою формою правління для держави Арістотель вважав ту, при якій влада належить усьому суспільству. В середні віки церква, вихолостивши матеріалістичні тенденції з Арістотелевого вчення, роздула ідеалістичні елементи, перетворивши його на "мертву схоластику". Спотворене таким чином вчення Арістотеля стало філософською основою християнської церкви — як католицької, так і [287] православної, а сам Арістотель зробився внаслідок цього неспростовним авторитетом для теологів.

АРІСТОФАН (бл. 445-385 до н.е.) — великий грецький комедіограф, представник так званої староаттічної (або політичної) комедії. Твори Арістофана в історії літератури й театру — неповторний зразок політичної комедії, сповненої сатири, сміху та відвертого глузування.

АРТУР — один з королів стародавніх бриттів, герой народних кельтських сказань і легенд, що стали основою циклу рицарських романів "Круглого столу". Про Артура як історичну особу згадують кельтські та бретонські барди VIII ст., а також латинська хроніка.

АРХІЛОХ (2-а пол. VII ст. до н.е.) — грецький поет, представник сатиричної, так званої ямбічної лірики. Користувався величезною популярністю.

АСТРОЛОГ — псевдовчений, який, залежно від розміщення планет і сузір'їв під час народження людини, складав гороскоп, що визначав нібито її долю. На основі цього астрологи віщували майбутнє окремих людей і цілих народів, передбачали хід подій.

АТА (Ате) — в давньогрецькій міфології богиня, дочка Зевса, втілення божевілля, що затуманює розум людей і веде їх до згуби. Спочатку Ата мала владу й над богами, але розгніваний Зевс скинув її з Олімпу на землю, і відтоді вона стала владарювати лише над людьми.

АТЕЛЛАНА — невеличка з простим сюжетом народна комедія у Давньому Римі. Назва її походить від м. Ателли (місцевість Кампанія в Італії). П'єси ці веселі, сповнені невгамовних дотепів і кумедних жартів, мали постійних персонажів: ненажеру, дурня, набридливого блюдолиза, скнару, блазня тощо.

АТЛАНТ (Атлас) — згідно давньогрецького міфу, титан, брат Прометея. За участь у боротьбі титанів проти богів Атлант був покараний: мусив тримати на своїх плечах небо. Від його імені походять назви: Атлантичний океан, Атлас (гірське пасмо на півночі Африки), атлас (географічна карта).

АТТІК Тіт Помпоній (109-32 до н.е.) — римський багатій-епікурієць, друг Ціцерона; займався розмноженням і розповсюдженням творів своїх видатних сучасників, зокрема, Ціцерона.

АФІНА (Паллада) — дочка Зевса: вийшла в повному озброєнні з його голови, яку ударом молота (сокири) розколов Гефест. За давньогрецькими міфами, богиня мудрості, [288] наук, мистецтва, ремесел, богиня-войовниця, покровителька міста Афін. Боролася разом з богами проти гігантів і з одного з них, Палланта, зідравши шкіру, натягнула її на свій щит. Звідси прізвисько Афіна Паллада. Афіна зображувалась у вигляді суворої й величної діви в шоломі, зі списом і щитом. Постійний її атрибут — символ мудрості — сова.

АФІНИ — рабовласницьке місто-держава (поліс) у Давній Греції, основний центр грецької культури класичної епохи, священне місто богині Афіни, з іменем якої пов'язувалась назва міста.

АФРОДІТА — за одними міфами-дочка Зевса, за іншими — народилася з піни морської і вперше ступила на берег острова Кіпр. Звідси її прізвисько Кіпріда. Вічно юна давньогрецька богиня кохання і вроди. Постійний атрибут богині — чарівний пояс, в якому схована таємниця її принадності. Грецькі філософи V-VI ст. до н.е., в тому числі й Сократ, розрізняли Афродіту Пандемос (всенародну) — втілення грубого тілесного кохання і Афродіту Уранію (небесну) — втілення високого, платонічного кохання.

АХІЛЛ (Ахіллес) — син царя Пелея і морської богині Фетіди, головний грецький герой у Троянській війні. Його образ яскраво змальований Гомером в "Іліаді": Ахілл молодий, вродливий, меткий, прудкий, сильний, разом з тим запальний, насмішкуватий. Загинув од стріли Паріса, яку спрямував у єдине на його тілі вразливе місце — п'яту — бог Аполлон. Ахілл свідомо вибрав життя коротке, славне, замість довгого, бездіяльного.

АЯКС (Еант) — ім'я двох давньогрецьких героїв, що брали участь у Троянській війні. Переносно два Аякси — нерозлучні друзі. Один з них — Аякс Великий, — розгнівавшись на Одіссея за несправедливість, збожеволів і заколов себе мечем, а другий — Аякс Малий — був покараний Посейдоном за гордість і втонув у морі, повертаючись з-під Трої додому.

БАКАЛАВР — перший вчений ступінь у деяких західноєвропейських країнах. У середні віки присвоювався студентам-старшокурсникам та випускникам університетів. Бакалавр, ліценціат, доктор — вчені ступені богослов'я в порядку їх послідовності від нижчого до вищого.

БАЛЬБІН — ім'я, імовірно, запозичене в Горація "Сатири", перша книга, третя сатира).

БАТЬКО ВСІХ БОГІВ — див. Зевс. [289]

БЕГІНКИ — релігійне жіноче товариство, яке виникло в XI ст. в Нідерландах, згодом поширилось у Німеччині і Франції, члени якого зміст життя вбачали в молитвах і доброчинстві, доглядові за хворими й допомозі бідним.

БЕДА (бл. 673-735) — богослов-чернець англосаксонський, який писав латинською мовою (найважливіший твір "Церковна історія англосаксів". Похований у церкві абатства у Даремі (Дургемі) на північному сході Англії. Епітафія на його гробниці, за переказом, була написана ангелом.

БЕКОТ Тома — архієпископ Кентерберійський, глава (примас) англійської церкви з 1162 р., був убитий в Кентерберійському соборі під час богослужіння з наказу короля Генріха II, що намагався обмежити привілеї церкви й духовенства, які відстоював Тома Бекот.

БЕЛ — у вавілонській міфології один з головних і найстаріших богів; вважався засновником міста Вавілона.

БЕНЕДИКТИНЦІ — члени найстарішого в Західній Європі католицького чернечого ордену, заснованого близько 530 року Бенедиктом Нурсійським. Бенедиктинці відіграли значну роль у зміцненні католицької церкви та папства.

БЕРНАРД Клервоський (1090-1153) — церковний і політичний діяч Західної Європи релігійно-містичного спрямування. Був одним з натхненників 2-го Хрестового походу. Зарахований до числа святих 1174 року.

БЕРНАРДИНЦІ — послідовники Бернарда Клервоського, члени одної з сект католицького чернечого ордену цистерціанців, заснованого 1098 року.

БОГОРОДИЦЯ — з християнської міфології діва Марія, мати Ісуса Христа. Культ богородиці "заступниці людей" мав широке розповсюдження, особливо в католицькій церкві.

БРАБАНТЦІ — жителі Брабанту — історичної області в Пів-нічно-Західній Європі. Тепер південна її частина належить Бельгії, а північна — Нідерландам. Тут Ерзам натякає, очевидно, на голландське прислів'я: "З віком дурнішає брабантець, і чим старіший, тим тупіший голландець".

БРИГІТТИНЦІ — назва чернечого ордену, яка походить від імені святої Бригітти — покровительки Ірландії, що жила буцімто в VI ст.

БРУТ Марк Юній (85-42 до н.е.) — римський державний діяч, друг і соратник Цезаря. Заради відновлення республіканської [290] влади разом з Кассієм вчинив змову. Під час вбивства Цезаря перший нібито наніс йому удар кинджалом. Звідси вислів, приписуваний Цезарю: "І ти, Бруте!" Потерпівши поразку, Брут вкоротив собі віку. Пізніше його образ як образ палкого республіканця часто іронізувався.

БУДЕЙ — латинізована форма прізвища французького вченого-гуманіста Гільома Бюде (1467-1540рр.), засновника класичної філології у Франції, друга Еразма; мова тут про його твір в галузі нумізматики "Про ас" (ас — римська мідна монета), в якій він досліджував грошову систему Стародавнього Риму.

БУЛЛА-грамота, постанова або розпорядження папи римського.

БУСИРІД — син морського бога Посейдона, міфічний цар Єгипту. Віщун Фрасій напророчив, що нещастя, яке спіткало Єгипет, припиниться, коли Бусирід приноситиме в жертву по чужинцю на рік. Першим був убитий сам Фрасій, а потім — усі, хто прибував до Єгипту з чужих країв. Самого Бусиріда умертвив Геракл.

ВАВІЛОН — давнє місто в північній частині Дворіччя на березі Євфрату. Мав могутні оборонні укріплення: був оточений трьома рядами стін зі сторожовими вежами на них. Довгий час Вавілон славився як найбільший культурний центр всієї Передньої Азії.

ВАВІЛОНСЬКА вежа — прадавній вавілонський міф, пізніше у переробленому вигляді введений у Біблію, розповідає про спорудження після потопу "стовпа" (стовпотворіння) — вежі "висотою до небес". Будівництво йшло успішно, але розгніваний людським зухвальством Бог переплутав мови будівельників так, що вони перестали розуміти один одного й будувати, внаслідок чого вежа розвалилася.

ВАРВАРА — одна з найпопулярніших святих у християнській церкві.

ВАРФОЛОМІЙ — у християнській міфології один з 12 апостолів Христа.

ВАСИЛЬ ВЕЛИКИЙ (330-379) — християнський церковний діяч, святий, один із стовпів православної церкви. Еразм протиставляє його як "отця церкви" середньовічним схоластам.

ВЕЙОВІС — давньоримський бог помсти. Його приймали часом то за Аполлона, то за "мстивого" Юпітера.

ВЕНЕРА — богиня кохання в римській міфології. Те ж саме, що Афродіта в даньогрецькій. [291]

ВЕРГІЛІЙ Публій Марон (70-19 до н.е.) — славетний римський поет, автор поеми "Енеща". Його творчість стала зразком епічної поезії для багатьох поколінь поетів Західної Європи. Здавна Вергілієві приписувались дві жартівливі поеми, на які й натякає Еразм.

ВЕСТАЛКИ — жриці храму Вести, богині домашнього вогнища в Стародавньому Римі. Вони давали обітницю дотримувати цноту.

ВІЛЬЯМ ВОРХЕМ (Уільям Уорхем) (бл. 1460-1532) — архієпископ Кентерберійський, лорд-хранитель печатки, згодом лорд-канцлер, був другом і покровителем Еразма.

ВУЛКАН — у римській міфології бог вогню й ковальського ремесла.

ГАЛЛИ — давні кельтські племена, що в VI-V ст. до н.е. населяли Галлію — територію сучасних країн Франції, Швейцарії та Бельгії.

ГАНІМЕД — син дарданського царя Троя, вродливий, якого викрав орел Зевса на небо. Там він став підчашим на учтах богів.

ГАРПАЛ і Несторій — штучні імена: ім'я Гарпал утворене від грецького "harpazo" — "грабувати"; Несторій — від імені гомерівського Нестора, найстарішого учасника Троянської війни, мудрого старця, досвідченого порадника.

ГАРПІЇ — богині вихору, крилаті страховища з жіночими головами, які хапали й викрадали людей. В переносному розумінні гарпія — лиха жінка.

ГАРПОКРАТ — давньоєгипетський бог, зображувався малям з пальцем біля рота. Давні греки, а потім римляни витлумачували це як ознаку мовчанки, а тому Гарпократ в античній міфології став богом мовчання.

ГЕЛІКОН — гора в Беотії (Середня Греція), на якій, як гадали давні греки, жили музи. Переносно: Гелікон — місце поетичного натхнення.

ГЕНІЙ — дух-заступник окремих людей або речей у давньоримській міфології. Пізніше — добрий або злий дух взагалі. В церковних письменників — злий дух. Тепер: 1) найвищий ступінь таланту; 2) найвищою мірою обдарована людина.

ГЕОРГІЙ Побідоносець — один із святих християнської церкви. Легенда розповідає про його чудесну перемогу над драконом. Пізніше він став заступником рицарів. У Давній Русі образ Георгія Побідоносця знаходимо на [292] княжих і царських гербах. Зображувався завжди верхи на коні. Георгія Еразм називає Гераклом, за його силу і славу.

ГЕОРГІЙ-ГЕРАКЛ — див. Георгій.

ГЕРАКЛ (Геркулес) — за давньогрецькою міфологією син Зевса, один з найпопулярніших грецьких героїв; здійснив 12 подвигів, які оспівувалися в піснях.

ГЕРЕННІЙ — давньоримський ритор, про якого згадується в анонімному творі під назвою "Риторика до Гереннія", написаному десь після 89 року. Твір помилково приписувався Ціцеронові, а тому зберігся серед його творів.

ГЕРМОГЕН Тігелій — відомий у свій час музика і співак. Про нього як сучасника згадує Горацій "Сатири", I, III, 129).

ГЕСІОД — грецький поет VIII-VII ст. до н.е. Створив дві великі поеми: "Труди і дні" і "Теогонія" "Родовід богів).

ГЕФЕСТ — син Зевса, бог вогню і ковальського ремесла в давньогрецькій міфології. Народився кульгавим. На прохання Зевса він розсік йому ударом молота голову, і звідти вийшла в повному озброєнні Афіна.

ГІГАНТИ — споріднені з богами й циклопами велетні, сини Геї-Землі й Урана-Неба. Давньогрецькі міфи часто ототожнювали гігантів з титанами, а тому водночас із міфом про боротьбу олімпійських богів і титанів існував міф про боротьбу богів з гігантами.

ГІМНОПОДІЙ — танок, який виконувався босоніж.

ГЛАВК — молодший брат Платона, автор низки діалогів, жоден з яких до нас не дійшов. Платон обезсмертив Главка у своєму творі "Держава" (II, 2).

ГНОМА — повчання, стисло викладене у віршах або риторичній прозі. Зустрічається вже в Гомера, Гесіода, Феогніда.

ГОЛЛАНДЦІ — піддані короля Голландії (Нідерландів). Еразм називає їх своїми тому, що сам був голландцем.

ГОМЕР (кінець IX-VIII ст. до н.е.) — легендарний давньогрецький поет, автор епічних поем "Іліади" та "Одіссеї". Зображувався у вигляді сліпого співця.

ГОМЕРІВСЬКІ БОГИ — ті боги, про яких згадує Гомер у своїх творах, тобто олімпійські. Вислів "гомеричний сміх" походить від імені Гомера, який описав нестримний

Шгіт богів. Квінт Флакк (65-8 до н.е.) — римський поет. Широко відомі його ліричні вірші "Оди", сатири, послання, особливо "Послання до Пізонів", яке називають "Про поетичне мистецтво". [293]

ГОРГОНА — було три сестри-горгони — чудовиська з гадюками на голові замість волосся. Одна з них, Медуза, обертала в камінь кожного, хто на неї дивився. Грецький герой Персей відрубав їй голову, а богиня Афіна прикріпила ту голову до свого щита.

ГРАКХИ — два брати: Тіберей (163-132 до н.е.) і Гай (153— 121 до н.е.) — римські політичні діячі. З метою зміцнення Римської держави намагалися провести демократичні реформи. Обидва загинули в боротьбі з земельною аристократією.

ГРЕЦЬКИЙ ПЛАЩ — просторий плащ, який римляни називали палієм. Одна із ознак античних філософів.

ГРІЛЛ — один із супутників Одіссея, якого чарівниця Кірка перетворила на кабана. Про це розповідається у творі Плутарха "Розмова між Одіссеєм, Кіркою та Гріллом, або Про те, що нерозумні тварини також виявляють розум".

ДАВИД (кінець XI — середина X ст. до н.е.) — напівлегендарний цар, що створив сильну ізраїльсько-іудейську державу. За християнською традицією, його вважають автором релігійних гімнів (псалмів), а також переможцем Голіафа.

ДАНАЇДИ — п'ятдесят дочок Даная, царя Аргоса, міста на Пелопоннесі; вони побралися з п'ятдесятьма синами Єгипту, але з наказу батька повбивали своїх чоловіків, за що були покарані тим, що в підземному царстві мусили наливати воду в бездонну бочку.

ДЕЗИДЕРІЙ — див. Еразм Роттердамський.

ДЕЛОС — невеликий острів у Егейському морі (біля узбережжя Греції). Згідно давньогрецьких міфів, спочатку він мандрував по морю, гнаний хвилями. Після того, як там народився Аполлон і його сестра Артеміда, він застиг на місці. Був одним із центрів культу Аполлона.

ДЕМОКРІТ Абдерський (бл. 460 — бл. 370 до н.е.) — грецький філософ-матеріаліст, один з перших представників атомізму. Демокріт кепкував над усім, що складало суть не тільки життя його співвітчизників, але й сучасної йому філософії. За це вже в античні часи нарекли його "філософом, що постійно над чимось сміється". Майстром висміювання вважає Демокріта й Еразм Роттердамський.

ДЕМОСФЕН (384-322 до н.е.) — визначний афінський оратор і політичний діяч. Закликав до відсічі Філіппові Македонському, який намагався підкорити Грецію. [294] Пристрасні, запальні промови Демосфена проти Філіппа Македонського названі були філіппіками. Цей термін побутує й досі в ораторському мистецтві. Глупота спотворює

факти: Демосфен не кидав щита і не втікав з поля бою; він був не шкідливим, а, навпаки, корисним для Афінської держави.

ДЕЦІЇ — давньоримський рід. Два його представники добровільно наклали головами заради врятування батьківщини: Децій Мус-старший — 340 року до н.е. під час війни з латинянами, Децій Мус-молодший — 295 р. до н.е. у війні з самнійцями.

"ДЗЕРКАЛО ІСТОРИЧНЕ" — твір домініканського ченця Вікентія із Бове (пом. 1264 р.), автора величезної енциклопедії, до складу якої входить і "Дзеркало історичне" в 32-х книгах.

ДИСПЕНСАЦІЯ — дозвіл на порушення певного церковного закону, правила чи обітниці. Диспенсації видавав лише папа римський або, за його дорученням, єпископи. В середні віки це приносило церкві чималі прибутки.

ДІАЛЕКТИКИ — 1) знавці й учителі діалектики — мистецтва розмірковувати; 2) полеміст — умільці доводити й заперечувати, ставити запитання й відповідати. Тут: філософи, які в своїх бесідах користувалися всілякими хитрощами й викрутасами, аби надати висновкам правдоподібного вигляду.

ДІАНА — у давньоримській міфології богиня місяця, згодом — полювання, покровителька дикої природи. Тотожна грецькій Артеміді. Дочка Юпітера (Зевса), сес-тра-близнючка Аполлона. Діана — богиня-діва, горда, неприступна. Лише в одному міфі розповідається про її кохання до красеня Едиміона. В сиву давнину богині приносились людські жертви.

ДІДИМ — александрійський граматик I ст. до н.е. Написав понад 4 тисячі праць.

ДІОГЕН Синопський (бл. 404-323 до н.е.) — грецький філософ, учень і послідовник Антисфена — засновника школи кініків. Діоген — представник наївного матеріалізму. За переказом, вкоротив собі віку.

ДІОНІС (Бахус, Вакх) — син Зевса, бог рослинності й вина, з VIII ст. до н.е. один з найпопулярніших богів у давніх греків; Діоніс ходив ніби всюди по землі, творив чудеса і вчив людей робити вино. Міг з'являтись у різних подобах: цапа, бика, лева, пантери; примушував текти з землі вино, молоко, мед тощо. На святах Діоніса [295] брали участь і жінки. Процесія була галаслива і невгамовна. Супутниці Діоніса (Вакха) називались вакханками. Звідси "вакханалії" — розгульні бенкети з безтямним пияцтвом.

ДІОНЇСІЇ — імена двох сіракузьких тиранів (о. Сіцілія): Діонісія Старшого (406-367 до н.е.) та його сина і наступника Діонісія Молодшого (повалено 357 р.). Пла-тон тричі їздив на Сіцілію з метою переконати їх, щоб створили ідеальну державу, на зразок описаної у відомому його творі "Держава". Але всі спроби закінчились невдачею, а остання навіть продажем Платона до рабства.

ДОДОНСЬКА МІДЬ. Перед храмом Зевса в м. Додоні (Північна Греція) стояли два стовпи: на одному була статуя хлопчика з батогом, а на другому мідна чаша. При найменшому подуві вітру батіг вдаряв по чаші, внаслідок чого дзвін майже ніколи не стихав. Переносно "додонська мідь" — джерело безперервного шуму.

ДОМІНІКАНЦІ — католицький орден, заснований був іспанським богословом Домініком (1170-1221) з метою боротьби з єретичними рухами.

ДОНАТ Елій (нар. бл. 350 р.) — римський граматик і ритор. Збереглася його фундаментальна праця "Граматичне мистецтво" в 3-х томах, а також короткий її вклад, призначений для початківців. Особливо популярною була в середні віки.

ДОНЬКИ Юпітера — див. Музи.

ЕВКЛІД (поч. III ст. до н.е.) — грецький математик. У своїй праці "Елементи" систематизував досягнення грецьких попередників і, таким чином, відіграв виняткову роль у подальшому розвитку математики.

ЕВКЛІОН — скупий дідуган, персонаж із комедії Плавта "Горщик".

ЕВРИПІД (бл. 480-406 до н.е.) —г великий грецький драматург, автор 92 творів, з яких збереглося лише 18. Нині найвідоміша його трагедія "Медея".

ЕГІДА ЮПІТЕРА — щит зі шкури кози Аматеї, яка вигодувала його своїм молоком.

ЕДИЛИ — виборні особи в Давньому Римі, головними обов'язками яких були: міський благоустрій, організація народних видовищ, поліцейний нагляд, регулювання продовольчого постачання тощо.

"ЕККЛЕСІАСТ" — назва одного з творів ізраїльсько-іудейського царя Соломона. [296]

ЕЛЛІНІСТ — знавець давньогрецької мови. (Греки називали себе еллінами, а свою країну Елладою).

ЕНДИМІОН — у давньогрецькій міфології юнак-красень, якого покохала богиня Артеміда. За деякими міфами, богиня місяця Селена (за іншим варіантом — Артеміда) заспала Ендиміона, щоб цілувати його сплячого.

ЕНЕЙ — у давньогрецькій та римській міфології троянський герой, син Афродіти (Венери). Після зруйнування Трої царював над уцілілим троянським народом. В VI ст. до н.е. з'являється міф про переселення Енея до Італії, де його нащадки заснували Рим. Від Енея виводили свій

родовід Юлій Цезар і перший римський імператор Октавіан Август. Щоб довідатись про свою долю, Еней з допомогою Сивілли спускався нібито до підземного царства.

ЕНТИМЕМА — умовивід, в якому відсутній один із засновків.

ЕПІДАВРСЬКИИ ЗМІЙ. Епідавр — грецьке місто на березі Сардонської затоки. Про змія Епідаврського згадує Горацій "Сатири", 1,3,27).

ЕПІКУР (341-270 до н.е.) — грецький філософ, засновник філософської течії— епікуреїзму; стояв на матеріалістичних позиціях. Епікур надавав великого значення відчуттям людини, її сприйняттю зовнішнього світу. Метою життя він вважав розумну насолоду. "Стадо Епікура" — його послідовники, які возвели насолоду в принцип етики. Поросям з цього стада називав себе в одному із своїх віршів Горацій "Послання", 1,4,16).

ЕРАЗМ (Дезидерій Еразм Роттердамський) — літературний псевдонім Герхарда Герхардса (1466-1536), гуманіста епохи Відродження родом з Роттердама (Нідерланди). Найвідоміший його твір "Похвала Глупоті" (1509 р.) — гостра сатира на можновладців, як світських, так і церковних. Щоб хоч якось пом'якшити гнів тих, кого він викриває, Еразм кепкує часом і над собою, зараховуючи й себе до мазунів Глупоти.

ЕРАЗМІЙ — ідеться про Йоганна Еразмія Фробена, молодшого сина базельського друкаря Йоганна Фробена.

ЄВАНГЕЛІЄ — твори релігійного змісту, в яких розповідається про земне життя міфічного засновника християнства Ісуса Христа. Написані в період раннього християнства. Існує лише чотири, написані нібито учнями Христа. Ці твори складають так званий Новий завіт.

ЄВХАРИСТІЯ — таїнство причащання в християнській церкві, [297] яке надає буцімто людям надприродної сили — "благодаті божої".

ЄЛИСЕЙСЬКІ ПОЛЯ — згідно віровчення давніх греків, місцевість у підземному царстві або на далеких островах блаженства, куди боги переселяють своїх улюбленців, даруючи їм безсмертя.

ЄПИСКОП — вищий духовний сан служителів культу у християнській церкві, глава територіальних церковно-адміністративних одиниць — єпархій тощо.

ЄРУСАЛИМ — місто в Палестині. Вважається "святим містом" у християн, єудеїв та мусульман.

ЖЕБРУЩІ (орден жебраючих) — один з католицьких орденів, заснованих папством у першій половині XIII ст., який проповідував бідність і благочестя. Згідно статуту, ченці цього ордену не могли мати приватної власності та постійного житла і повинні були харчуватися з жебрацтва. Насправді ж цього обіту майже ніхто не дотримувався. Жебрущі ордени — тобто францисканці, домініканці, августинці і кармеліти.

ЖЕНЕВ'ЄВА — свята покровителька Парижа, жила в V ст., провістила, що Парижу нічого не загрожує від нашестя Аттіли, вождя гуннських племен, похована в Парижі в храмі Петра і Павла.

ЖЕРСОН — Жан Шарльє з Жерсона, що на північному сході Франції, знаменитий богослов, державний і церковний діяч, людина винятковогo благородства й мужності (1363-1429 рр.) Мається на увазі твір Жерсона "Про віросповідання і мистецтво вмирати".

ЗЕВКСИД (кінець V — поч. IV ст. до н.е.) — славетний грецький художник. Про дивовижну майстерність Зевксида свідчать античні джерела, а також римські копії його картин.

ЗЕВС (у римлян — Юпітер) — син Крона (звідси — Кроніон або Кронід) — верховний бог, батько богів і людей. Місце перебування Зевса

— гора Олімп (Греція). При потребі він кидає блискавиці, гримить, збирає і розганяє хмари. В Давньому Римі культ Зевса злився з культом місцевого бога Юпітера — володаря всього світу. Розподіляє на землі добро і зло, встановлює суспільний лад, дає людям закони, слідкує за мораллю, дотриманням традицій і звичаїв, виконанням релігійних культів. Переносно Зевс (Юпітер) — можновладець.

ЗЕЛАНДЦІ — жителі Зеландії, приморської частини Голландії з численними островами. [298]

ЗЕЛОТИП (Зел) — син велетня Палланта і підземної річки Стікс, бог суперництва. Переносно — ревнивець, заздрісник.

ЗОДІАК (зодіакальне коло) — 12 знаків (сузір'їв) зодіаку (Овен, Телець, Близнюки, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козерог, Водолій, Риба), через які протягом року проходить по небу сонце.

ІЄРОНІМ (бл. 340-420) — відомий теолог; у християнській міфології — святий. Ієронім переклав латинською мовою біблію (відома під назвою "Вульгата"). Повне зібрання його творів 1516 року видав з власними примітками Еразм.

"ІЛІАДА" — давньогрецька епічна поема про події останнього року Троянської війни (XII ст. до н.е.). Творцем її вважається Гомер (кінець IX-VIII ст. до н.е.).

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ — повне або часткове прощення гріхів у католицькій церкві, яке надавалось віруючому за гроші. Починаючи з XII ст., індульгенції видавались особливо широко і стали значним джерелом наживи католицької церкви.

ІНТЕРДИКТИ — заборона богослужіння або справляння інших релігійних обрядів. Як одна із форм покари широко застосовувалася

католицькою церквою в XI-XШ ст. Інтердикти накладались переважно папами.

ІОАНН Богослов — згідно християнської міфології, один з 12 апостолів — учнів Ісуса Христа. Йому приписують складання "Євангелія від Іоанна", "Апокаліпсиса" і 3-х послань.

ІПОЛІТ — син афінського царя Тесея. За легендою, в нього закохалась мачуха, а коли потерпіла невдачу, звела перед батьком наклеп, що Іполіт хотів збезчестити її. Іполіт вважався умілим приборкувачем коней і по смерті був перетворений на сузір'я Візничого.

ІСОКРАТ (436-338 до н.е.) — відомий афінський оратор, автор численних промов і трактатів. Услід за софістом Полікратом написав промову "Бусирід", у якій вихваляв міфічного єгипетського царя Бусиріда.

ІУДЕЇ — жителі Іудеї, місцевості на півдні Палестини. Тут, очевидно, мова йде про єврейський народ взагалі.

КАЛЛІМАХ (310-240 до н.е.) — один з найбільших давньогрецьких поетів, представник олександрійської поезії. Мав численних наслідувачів у Давній Греції та Римі.

КАМАРИНСЬКЕ БОЛОТО — назва походить від Камарини — міста на острові Сіцілії, поблизу якого було велике болото. [299]

КАНІДА-ім'я відьми, про яку згадує Горацій ("Сатири", 1,8).

КАРДИНАЛ — найвища після папи римського духовна особа в католицькій церкві. Кардиналів призначає папа, а папу вибирає колегія кардиналів.

КАРМЕЛІТИ — засновником ордену вважався в часи Еразма пророк Ілля.

КАРТУЗІАНЦІ — ченці картузіанського ордену, заснованого бл. 1084 року. Назва походить від Картузії — латинської назви долини Шартрез у Франції. Картузіанці славилися суворістю свого статуту і скромністю.

КАССІЙ Лонгін Гай (пом. 42 р. до н.е.) — військовий і політичний діяч Давнього Риму, переконаний республіканець, учасник змови (разом з Брутом) проти Цезаря. В одному з боїв, побачивши, що перемога хилиться не на його бік, покінчив життя самогубством.

КАСТОР і Поллукс — брати-близнюки, сини Зевса і Леди, з яких Кастор був смертний, а Поллукс (Полідевк) — безсмертний. Після смерті Кастора Зевс дозволив, щоб брати проводили один день на небі, другий — у підземному царстві. У Стародавньому світі їх вважали покровителями мореплавства.

КАТЕРИНА Сієнська — свята Катерина, уродженка міста Сієни в Італії (XIV ст.), засновниця жіночого ордену домініканів.

КАТОНИ — 1) Катон, Марк Порцій Старший (234-149 до н.е.) — відомий державний діяч і письменник Давнього Риму. Перебуваючи на посаді цензора, він відзначився як захисник старих, суворих римських звичаїв; 2) Катон, Марк Порцій Молодший (бл. 95— 46 рр. до н.е,) — державний діяч, активний і послідовний захисник республіканського ладу. Правнук Катона Старшого. Боровся з Цезарем. Після поразки наклав на себе руки.

КВАДРАТУРА КОЛА — задача про відшукання квадрата, рівновеликого даному колу. Спроби вирішення цієї задачі робилися ще в сиву давнину, але й досі вона залишається нерозв'язаною.

КВІНТІЛІАН Марк Фабій (бл. 35-95 н.е.) — відомий римський ритор, автор одного з найцінніших джерел по античній риториці — трактату "Про освіту оратора". Вчителем і зразком для Квінтіліана був Ціцерон.
КІПР — острів у східній частині Середземного моря. Згідно давньогрецького міфу, саме на його берег зійшла Афродіта після того, як народилася з піни морської. [300] Звідси — її прізвисько Кіпріда. Острів Кіпр був давнім центром культу Афродіти.

КЛАВДІЙ — римський імператор (41-54 н.е.), хворобливий і слабкодухий, внаслідок чого влада належала фактично його дружині Агріппіні. Твір Сенеки "Огарбузнення Клавдія" — пародія на уявне обожнення Клавдія по смерті.

КЛАРА Ассізька (1193-1253) — послідовниця Франциска Ассізького, заснувала жіночий францисканський орден, відомий під назвою кларисок, свята.

КЛЕПСИДРА — водяний годинник у Стародавній Греції, який застосовували під час засідань суду для регламентація промов двох сторін.

"КНИГА ЧИСЕЛ" — четверта книга біблії, на початку якої описуються різні обчислення.

КОМО — місто в Північній Італії.

КОМПОСТЕЛЛА (повна назва: Сантьяго-де-Компостелла) — старовинне місто на північному заході Іспанії, столиця давнього королівства Галісії. За легендою, там поховано було тлінні останки апостола Якова, церковного покровителя Іспанії. Собор цього святого в Компостеллі належав до найбільш відвідуваних паломниками осередків культу християнських святих.

КОРДАК — нестримний комічний танок з непристойними рухами тіла. Бере початок у давній аттічній комедії.

КОРІНФЯНИ — жителі давньогрецького міста Корінфа, що на північному сході Пелопоннеського півострова (Греція).

КРЕЗ — цар Лідії (560-546 до н.е.) — країни на заході Малої Азії. Про його багатства ходили легенди.

КРОКОДИЛЯЧИЙ УМОВИВІД (крокодилячий силогізм) — термін середньовічної формальної логіки, один із типових парадоксів.

КРОНІОН —див. Зевс.

КСЕНОКРАТ Халкідський (бл. 460-314 до н.е.) —^ грецький філософ, учень і послідовник Платона; по смерті свого вчителя очолював Академію (339-314 рр.). Ксенократ розробляв, переважно в демонологічному напрямку, платонівську теологію.

КУМСЬКИЙ ОСЕЛ — осел з міста Куми, давньогрецької колонії на узбережжі Італії. Тут: натяк на відому байку Федра про "Осла в лев'ячій шкурі". Вислів "кумський осел" фігурував також як приказка.

КУПІДОН (Амур) —бог кохання у давньоримській міфології, ототожнювався з грецьким Еросом (Еротом). Вважався [301] сином Венери. Зображувався у вигляді юнака або хлопчика з золотими крильцями, луком та сагайдаком. Його золоті стріли, вражаючи серце людини чи бога, породжують палке кохання. Сократ розрізняв кохання небесне, ідеальне, і кохання низьке, притаманне багатьом людям.

КУРЦІЙ — мова йде, очевидно, про римлянина Марка Курція, який заради врятування вітчизни кинувся був до прірви, що утворилася в центрі Риму.

ЛАБІРИНТ — в уяві давніх греків споруда з багатьма заплутаними ходами, звідки важко знайти вихід. Найвідоміший Крітський лабіринт, збудований, за легендою, Дедалом для чудовиська Мінотавра.

ЛАЕРТ — батько Одіссея.

ЛАМІЯ — в давньогрецькій міфології осоружна стара карга — страховисько, яке пожирало дітей і живилося їхньою кров'ю (нею лякали дітей), щось на штиббаби-Яги.

ЛАМПСАК — місто в північно-східній частині Геллеспонту (Дарданелли); славилося чудовим вином. Тут, за переказом, Афродіта народила Пріапа, а тому саме Лам-псак став центром його культу.

ЛАРВИ — в давньоримській міфології: 1) злі духи; 2) душі померлих, що живуть у підземному царстві. З'являючись уночі на землю у вигляді примар, вони переслідували людей, які їх чимось образили.

ЛАТЕРАНСЬКИЙ ХРАМ — храм у Римі під іменем св. Іоанна Хрестителя. Священні сходи, які складалися із 28 сходинок у вестибюлі капелли Святая Святих, за переказом, були доставлені в Рим святою Єленою з Єрусалима як східці трибуналу, де судили Ісуса Христа.

ЛЕЛІЙ —оратор, сучасник Ціцерона, а в одному з процесів — суперник. Про нього як про великого оратора згадує Ціцерон в діалозі "Лелій, або Про дружбу".

ЛЕМУРИ — у давньоримській міфології духи померлих, привиди, тіні.

ЛЕТА — в давньогрецькій міфології річка, що протікає в підземному царстві. Попивши її води, душі померлих забували про своє земне життя.

ЛІДІЙСЬКИЙ ЦАР —див. Крез.

ЛІНКЕЙ — у давньогрецькій міфології герой, що мав незвичайно гострий зір: міг бачити навіть крізь землю.

ЛІОН — місто у Франції на річці Роні.

ЛОГОДЕЛЛА — надзвичайно умілий оратор, майстер словесних хитромудрощів. [302]

ЛУКА — один із святих християнської церкви, учень Христа. Йому приписують авторство "Євангелія від Луки" та "Діянь апостольських".

ЛУКІАН Самосатський (бл. 120-180) — славетний давньогрецький сатирик. Висміював як поганську, так і нову, християнську релігію. Еразм згадує персонажів або епізоди з таких творів Лукіана: 1) "Сновидіння, або Півень"; 2) "Похвала мусі"; 3) "Лукій, або Осел".

ЛУКРЕЦІЙ Кар Тіт (бл. 99-55 до н.е.) — відомий римський поет і філософ-матеріаліст, автор поеми "Про природу речей", в якій пропагує натурфілософію.

ЛЮТЕР Мартін (1483-1546 рр.) — німецький релігійний реформатор, засновник протестантської церкви; він заперечував культ святих.

ЛЮЦИФЕР — 1) в античні часи прізвисько багатьох богів "люцифер" означає "світлоносець"); 2) в середні віки — одне з імен диявола (сатани).

МАГ — назва жерця у Персії. Переносно — віщун, чаклун, ворожбит.

МАКСИМІЛІАН — імператор німецький в роках 1493-1529; Філіпп I, син Максиміліана, король Іспанії (1502— 1506), Карл V, син Філіппа, імператор німецький (1519-1556).

МАЛЕЙСЬКА СКЕЛЯ — мис Малея на південному узбережжі Пелопоннеського півострова в Греції, який вважався дуже небезпечним для плавання.

МАРОН —див. Вергілій.

МАРПЕСІЙСЬКА СКЕЛЯ — гора Марпес на острові Паросі, з якої давні греки добували славетний пароський мармур.

МАРС — бог війни у давньоримській міфології. Тотожний грецькому Аресові.

МАРТИН був єпископом у місті Тур у Франції (I V ст.), святий.

МАССІЛІЯ (сьогодні Марсель) славилася суворістю звичаїв і високою культурою.

МЕГАРІЙЦІ — жителі давньогрецького міста Мегари (материкова Греція).

МЕДЕЯ — дочка колхідського царя, дружина одного з аргонавтів Ясона, найвідоміша чаклунка в давньогрецькій міфології. Еразм натякає на епізод з міфу, як за порадою Медеї дочки ворожого царя, бажаючи омолодити батька, розрізали його на шматки й зварили в казані.

МЕМНОН — син богині світанку Еос і ефіопського царя Тітона, один з героїв Троянської війни; воював на боці троянців; убитий Ахіллом. [303]

МЕНІПП — персонаж одного з діалогів Лукіана під назвою "Ікароменіпп", який змайстрував собі крила і злетів на місяць.

МЕРКУРІЙ — син Юпітера і його окличник, бог у давньоримській міфології. Ототожнювався з грецьким Гермесом. Вісник богів; вважався покровителем подорожніх і купців, а також злодіїв.

МЕСІЯ — в християнській міфології посланий богом "спаситель", який має встановити своє вічне царство. Віра в месію займає особливо важливе місце в іудаїзмі.

МИТРА — шапка, оздоблена прикрасами, яку одягають при богослужінні представники вищого духовенства (папи, єпископи та ін.) у православній та католицькій церквах.

МИЦИЛЛ — персонаж одного з діалогів Лукіана "Півень, або Сновидіння". Вві сні він побачив себе багатієм, але був несподівано розбуджений півнем, і з цього приводу дуже побивався.

МІДАС — міфічний цар Фрігії. Бувши суддею на змаганнях зі співу між Аполлоном і Паном, він присудив першість Панові. За це розгніваний Аполлон нагородив Мідаса ослячими вухами. За переказом, за те, що гостинно він прийняв бога Діоніса, дістав від бога властивість перетворювати все, до чого тільки доторкнеться, на золото. Мідас став дуже багатим, але йому загрожувала смерть з голоду, бо їжа оберталась на золото. Мідас ублагав Діоніса зняти з нього чари. Бог наказав йому викупатися в річці Пактолі, яка з того часу несла золото.

МІЛЕТ —давньогрецька колонія на західному побережжі Малої Азії, славилась виробництвом високоякісних тканин.

МІЛЕТСЬКІ ДІВИ — дівчата з міста Мілета (узбережжя Малої Азії). Еразм натякає на оповідання римського письменника Авла Гелія (II ст. н.е.) про те, як ці дівчата, перебуваючи в стані безтямства, всі разом вдались до самогубства.

МІЛОН — знаменитий грецький атлет-силач (VI ст. до н.е.).

МІНЕРВА — дочка Юпітера, богиня мудрості в давньоримській міфології. Ототожнювалася з грецькою Афіною.

МІНОС — син Зевса, міфічний цар острова Кріту. Зображувався щедрим і справедливим правителем. По смерті став суддею у підземному царстві.

МІРІАДА — грецьке слово, означає десять тисяч.

МОЙСЕЙ — ім'я "пророка" в християнській і мусульманській [304] релігії. Згідно біблейського міфу, Мойсей був царем ізраїльського народу і його рятівником (вивів з єгипетської неволі).

МОЛІЙ (молі) — якесь невідоме чудодійне зілля, що вживалося як засіб проти відьомських чарів. Про нього згадує ще Гомер.

МОМ — бог лихослів'я в давньогрецькій міфології. В одному з міфів розповідається, що Мом, не знайшовши в Афродіті ніякого ґанджу, луснув од злості.

МОР Томас (1478-1535) — англійський гуманіст, державний діяч і письменник, автор знаменитої "Утопії" — книги, в якій описав ідеальний устрій. Еразм Роттердамський дружив з Томасом Мором і саме в його домі написав свою "Похвалу Глупоті", присвятивший другові.

МОРІЯ (грецьке слово) — глупота.

МУЗИ — вважались дочками Зевса і богині пам'яті — Мнемо-сини. В давньогрецькій міфології богині мистецтв і наук. Жили на горі Гелікон і на горі Парнас. В мистецтві музи зображувалися вродливими дівчатами з відповідними атрибутами в руках. Давні греки нараховували 9 муз: Кліо — муза історії, Евтерпа — ліричної поезії, Талія — комедії, Мельпомена — трагедії, Терпсіхора — танців, Ерато — любовної лірики, Полігімнія — пантоміми, Уранія — астрономії, Калліопа — епічної поезії.

НЕМЕЗІДА — богиня людської долі, покровителька суспільного ладу, уособлення кари богів.

НЕПЕНТА — назва зілля, що посилювало сп'яніння, а також тамувало біль. Згадується в "Одіссеї" Гомера.

НЕПТУН — брат Юпітера, бог морів у давньоримській міфології (те саме, що в греків Посейдон). Постійний атрибут Нептуна — тризуб, яким він збурює море.

НЕРОН Клавдій Цезар (37-68) — римський імператор, знаний в історії як самолюбивий, жорстокий і розбещений тиран.

НЕСТОР — один із грецьких вождів, які брали участь у Троянській війні. Був на той час старезним дідом, що правив уже третім поколінням людей. Гомер зображує його мудрим порадником, красномовним оратором, досвідченим і хоробрим воїном.

НІМФИ — вродливі напівбогині, що втілювали в собі сили і явища природи. Були німфи морські й річкові, а також німфи джерел, струмків, гір, долин тощо. Всі вони мали веселу вдачу, жили безтурботно, постійно співали [305] пісень, танцювали, грали. В мистецтві німфи зображувались у вигляді вродливих, напівоголених дівчат, веселих і легковажних.

НІОБА — дочка Тантала, мати 6 синів і 6 дочок. Згідно міфів — дружина царя Фів. За кепкування над богинею Латоною, своєю матір'ю, Аполлон і Артеміда жорстоко покарали Ніобу: вбили усіх її дітей. З туги Ніоба обернулась в камінь.

НІРЕЙ — найвродливіший із грецьких юнаків, що брали участь у Троянській війні.

НОМІНАЛІСТИ — представники номіналізму — особливого напрямку у середньовічній філософії. Вони вважали, що реально існують лише поодинокі предмети, а загальні поняття — то лише назви, породжені людським розумом.

НУМА Помлілій (715-673 до н.е.) — напівлегендарний римський цар. З метою зміцнення своєї влади оголосив, що в нього мудра німфа Егерія — постійна радниця.

ОБОЛ — дрібна мідна монета у стародавніх греків, яку клали в рот покійникові як плату Харону за перевіз через ріки підземного царства.

ОВІДІЙ Публій Назон (43 до н.е. — 18 н.е.) — відомий римський поет, автор збірок віршів "Любовні елегії", "Героїди", а також поем "Наука кохання", "Метаморфози".

ОГІГІЙ — ім'я міфологічного засновника міста Фів у Беотії, однієї з областей Середньої Греції, тут це слово означає "тупоумний, обмежений" (стародавні греки вважали жителів Беотії тупаками).

ОДІССЕЙ (Улісс) — легендарний володар острова Ітаки, учасник Троянської війни, персонаж "Іліади" й "Одіссеї". Гомер зображує його хоробрим, спритним, досвідченим, хитрим і розумним. Повертаючись з-під Трої, Одіссей зазнав багато пригод, перетерпів чимало злигоднів і поневірянь.

ОККАМІСТИ — прихильники й послідовники англійського філософа Вільяма Оккама (бл. 1300-1349), головного представника середньовічного номіналізму.

ОЛДРИДЖ Роберт — учений з Кембріджа, приятель Еразма, пізніше Карлайський єпископ.

ОЛІМП — у Північній Фессалії (Греція) гора, яку давні греки вважали оселею олімпійських богів.

ОРАКУЛ — у давніх греків, римлян та деяких інших народів пророцтво, яке давав віруючим бог. Посередниками виступали жерці, пророкуючи волю богів на свій розсуд: [306] по шелесту листя священного дуба, побезтямному белькотінню пророчиці Піфії тощо. Оракулом називалось також місце, де давалося пророцтво, і сам пророк.

ОРБІЛІЙ — шкільний учитель римського поета Горація, якого він згадує в "Посланнях" (П, I, 70-71) і називає "битливим".

ОРІГЕН Александрійський (185-254) — один з найбільших теологів раннього християнства.

ОРК (Оркус) — бог смерті, а також підземного світу в давньоримській міфології; ототожнювався з Плутоном (Аїдом).

ОРФЕЙ — міфічний винахідник музики, фракійський співак, який своїм співом зрушував з місця скелі й дерева, приборкував диких звірів.

ПАВЛА і ЄВСТАХІЯ — дві благочестиві, освічені й багаті римлянки, мати й дочка (IV ст. н.е.), які під впливом проповідей святого Ієроніма залишили Рим і заснували чотири монастирі у Віфліємі.

ПАВЛО — один з апостолів раннього християнства. Йому приписувано 14 послань, що ввійшли до так званого Нового завіту.

ПАЛЕМОН Реммій — римський граматик I ст. н.е.

ПАЛЛАДА — див. Афіна.

ПАМФАГ — по-грецьки "всеїдний".

ПАН — син Гермеса (або Зевса), у давньогрецькій міфології бог лісів і гаїв. Пана зображували покритим шерстю, з рогами й козлячими ратицями, з кривим носом, з бородою і хвостом. Пан — веселий бог, охоче танцює з німфами, граючи на винайденій ним сопілці. На такого, хто прогнівить його, насилає "панічний страх".

ПАНАЦЕЯ — в давньогрецькій міфології: 1) богиня-зцілителька; 2) зілля, що виліковує всі хвороби. Пізніше, панацея — ліки від усіх хвороб, універсальний засіб проти будь-чого.

ПАПА — глава римсько-католицької церкви. Вибирається довічно на зборах вищих духовних осіб — кардиналів. Постійне місцеперебування папи — Ватікан (м. Рим).

ПАРАДОКСИ — суперечливі твердження, які одночасно можуть бути істинними й хибними. Особливо охоче займались парадоксами стоїки.

ПАРІС (Олександр) — син троянського царя Пріама. Згідно міфу, вкрав у спартанського царя Менелая його дружину Єлену. Це начебто й стало причиною Троянської війни. В мистецтві зображувався вродливим юнаком. [307]

ПАРКИ — дочки Юпітера й Феміди, в давньоримській міфології три богині людської долі (тотожні грецьким Мойрам). Парки зображувались у вигляді старих бабів, що прядуть нитку людського життя. Якщо нитка обірветься, людина вмирає.

ПАТРИК (372 — бл. 466) — святий, "апостол Ірландії". Печера, названа його іменем, вважалася входом у пекло.

ПЕНЕЛОПА — дружина давньогрецького героя Одіссея, персонаж поеми Гомера "Одіссея", ідеал жіночої вірності. Щоб відвадити женихів, які домагались її руки під час 20-річної відсутності Одіссея, Пенелопа пообіцяла вибрати одного з них в чоловіки, як тільки допряде покривало

на труну свого тестя. Але вночі розпускала все, що в стані була наткати за день.

ПЕНИ — 1) втілення помсти, кари; 2) в давньоримській міфології — боги, що опікувалися певною сім'єю (пенати). Тут: гра слів.

ПЕРСІЙ (II ст. до н.е.) — римський оратор, сучасник Гракхів. Про нього як найбільшого знавця ораторського мистецтва згадує Ціцерон.

ПЕТРО — головний апостол у ранньому християнстві. В "Євангелії від Матфія" проголошений каменем, на якому повинна будуватися церква.

ПІДЗЕМНЕ ЦАРСТВО (підземний світ, царство померлих) — у давньогрецькій міфології уявний потойбічний світ, яким відає бог Аїд.

ПІФАГОР (бл. 580-500 до н.е.) — грецький філософ-ідеаліст і математик, який абсолютизував число. На основі цього виросла сповнена забобонів містика чисел. Піфагор вірив у переселення душ. З цього приводу кепкує Еразм, натякаючи на діалог Лукіана "Півень, або Сновидіння", в якому півень заявляє, що він ніхто інший, як сам Піфагор. Деякі античні філософи вчили, що чотирма основами, або першоосновами всього сущого є: вогонь, вода, повітря, земля. Піфагор дотримувався іншої думки.

ПІФАГОРІЙЦІ — послідовники грецького філософа Піфагора, які проповідували відмову від приватної власності, а тому мали спільне майно.

ПЛАВТ Тіт Макцій (254-184 до н.е.) — видатний представник римської комедії.

ПЛАВТІВ ДІД — Еразм натякає на епізод з комедії Плавта "Купець" (II акт, 2-а сцена).

ПЛАТОН (427-347 до н.е.) — грецький філософ-ідеаліст, [308] учень Сократа. Заснував у Афінах філософську школу, звану Академія. В діалозі "Держава" Платон описав ідеальний державний лад. З метою втілити ці ідеї в життя звертався до деяких володарів, зокрема до сіцілійського тирана Діонісія. Але ніхто його не підтримав.

ПЛАТОНІВСЬКИЙ МУДРЕЦЬ — Еразм натякає на епізод з діалога Платона "Держава" (поч. VII кн.), де люди уподібнені в'язням, що сидять у темній печері і бачать лише тіні справжніх речей. На думку Платона, тільки мудрець, мов та людина, що вибралася з печери, спроможний побачити справжні речі.

ПЛУТАРХ (46-127) — грецький письменник і філософ. Головні його твори — "Паралельні життєписи" та "Настанови".

ПЛУТОН — брат Юпітера. У давньоримській міфології бог, володар підземного світу та царства померлих. Тотожний грецькому Аїдові.

ПЛУТОС — за давньогрецькою міфологією бог багатства. Арістофан, щоб підкреслити несправедливість розподілу багатств, зображує Плутоса сліпим і немічним.

ПОЕТИЧНІ БОГИ — боги, що, за уявою давніх греків, мешкали на горі Олімп (олімпійські боги). Особливо охоче прославляли їх і звертались до них у своїх віршах поети.

ПОЛІГРАФ (по-грецьки — "багатописець"), тобто Еразм Роттердамський, названий тут борзописцем.

ПОЛІКРАТ — тиран острова Самос (бл. 537-522 до н.е.). За його правління острів перетворився на могутню морську державу. При своєму дворі утримував відомих поетів і вчених.

ПОЛЇФЕМ — син бога морів Посейдона. У давньогрецькій міфології — одноокий велетень (циклоп), осліплений Одіссеєм.

ПОЛІФЕМ-ХРИСТОФОР. Зіставлення циклопа Поліфема зі святим Христофором у Еразма базується виключно на тому, що обидва зображувались велетнями.

ПОЛЛУКС — римська назва одного з Діоскурів — Полідевка, сина Зевса. Йому було подаровано безсмертя, яке він розділив зі своїм братом Кастором. Полідевк вважався дуже вправним кулачним бійцем.

ПРІАП — син Діоніса та Афродіти, у давньогрецькій та римській міфології бог родючості, покровитель садів, полів та виноградників. Пізніше вважався також богом хтивості та чуттєвих насолод. Зображення Пріапа робилися з дерева; служили вони за опудала. Горацій [309] розповідає, як одного разу Пріап, споглядаючи нічні таїнства відьом Каніди й Сагани, луснув од страху з таким тріском, що самі чаклунки повтікали з переляку ("Сатири", I, 8).

ПРОЗЕРПІНА — володарка підземного царства, дружина Плутона.

ПРОМЕТЕЙ — у давньогрецькій міфології титан, що виступає як богоборець, захисник людей. Він викрав вогонь з Олімпу і приніс його людям. За цеЗевс покарав Про-метея, прикувавши його до скелі, а орел щодня клював печінку титана. Згідно інших міфів, Прометей створив людей з глини і вдихнув у них життя.

ПРОМОТОР — урядовець, який відав наданням почесних звань, посад, підвищень по службі.

РАДАМАНТ — один із трьох суддів підземного царства.

РАМНУЗІЯ — дочка богині ночі Нюкти. Епітет Немезіди, богині помсти і справедливості в давньогрецькій міфології.

РЕАЛІСТИ — представники реалізму, об'єктивно-ідеалістичного напрямку в середньовічній схоластичній філософії, згідно якого загальні поняття (універсали") є реальними духовними сутностями, що становлять, мовляв, першооснову речей. Цей філософський напрям виник у Західній Європі в XI-XIII ст. Найвідоміші філософи — реалісти — Ансельм Кентерберійський та Тома Аквінський.

РИМ — у середні віки — релігійний центр католиків, резиденція пап.

"РИМСЬКІ ДІЯННЯ" — анонімний твір, писаний латинською мовою, в якому розповідались різні вигадки. В середні віки користувався великою популярністю.

РІЧМОНД — невелике місто неподалік Лондона, тепер у межах столиці.

РОДОС — острів у Егейському морі біля південно-західного узбережжя Малої Азії.

РОТТЕРДАМСЬКИЙ — див. Еразм Роттердамський.

САТАНА —ім'я відьми, про яку згадує Горацій ("Сатири", 1,8).

САПФО (кінець VII — поч. VI ст. до н.е.) — грецька поетеса з острова Лесбос. Представниця любовної лірики.

САРАЦИНИ — в середні віки назва всіх арабів та інших народів Близького Сходу, що сповідували іслам.

САТИРИ — в давньогрецькій міфології нижчі лісові божества, постійні супутники Діоніса. У мистецтві їх часто зображували напівкозлами, ледачими, хтивими, що напідпитку граються й танцюють з німфами.

САТУРН — у давньоримській міфології спочатку бог посівів, покровитель хліборобів; пізніше — батько Юпітера. Ототожнювався з грецьким Кроном, а тому шанували його як родоначальника всіх богів.

САУЛ — засновник Ізраїльсько-іудейського царства (кінець XI ст. до н.е.).

СЕНЕКА, Луцій Анней (4-65) — відомий римський філософ-стоїк і письменник, вихователь імператора Нерона. Пізніше був звинувачений у республіканській змові і змушений був накласти на себе руки. Сенека — автор багатьох творів, зокрема сатири "Огарбузення Клавдія", написаної з нагоди смерті імператора Клавдія, ряду трагедій.

СЕРАФИМСЬКИЙ — прикметник від слова "серафим", що давньоєврейською мовою означає "ангел". Переносно: серафимський — величний, шляхетний, видатний.

СЕРТОРІИ Квінт (бл. 123-72 до н.е.) — римський полководець і державний діяч. Щоб зажити більшої слави, розповідав, що білого оленя, якого тримав при собі, подарувала йому богиня Діана і тепер, через оленя, боги сповіщають йому їхню волю.

СЕЯНІВ КІНЬ — очевидно, "Сеїв кінь", про якого розповідає Авл Гелій (III. 9, 6). Кінь спочатку ніби належав якомусь Сею, засудженому на смерть. Всі наступні власники цього коня також гинули від насильницької смерті. Переносно: "Сеїв кінь" — той, що приносить нещастя.

СИВІЛЛА — одна з міфічних пророчиць, про яких згадується в давньогрецьких і римських джерелах.

СИКОФАНТИ (грецьке слово) — донощики, наклепники.

СИЛЕН — у давньогрецькій міфології син Гермеса, вихователь і постійний супутник Діоніса. Силена зображували у вигляді веселого, завжди п'яного діда-здорованя, якого попід руки ведуть або везуть на ослі сатири.

СИЛЕНИ — лісові божки, близькі до сатирів.

СИЛОГІЗМ — дедуктивний умовивід, у якому з двох суджень, так званих засновків, одержують третє судження — висновок.

СИРЕНИ — в давньогрецькій міфології напівптахи-напівжінки, що заманювали своїм чарівним співом моряків, а потім пожирали їх. Переносно: звабливі красуні, які зачаровують своїм співом.

СІДОНІЯ — назва вигадана. Дослідники творчості Еразма Роттердамського припускають, що в цьому діалозі під [311] Сідонією мається на увазі Венеція і перебування в ній Еразма в 1508 р. з березня по грудень місяць, коли він підготовляв до видання "Адагія" — збірник латинських прислів'їв у друкарні знаменитого Мануція. Під іменем неймовірного скнари змальований Торрезано і Ортрогон — це Альд Мануцій; вчений Обрізаний — Джеронімо Алеандро, ворог Еразма, нібито єврейського походження; Стратег — Сціпіон Картеромах (Шіпіоне Фортігуерра), визначний знавець грецької мови, разом з А.Маруцієм засновник товариства вчених у Венеції під назвою "Нова академія".

СІЗІФ — у давньогрецькій міфології цар Коринфу, якому вдалося обдурити саму смерть і деякий час навіть потримати її в полоні. За це боги покарали його. Сізіф змушений був у підземному царстві викочувати на високу гору великий камінь, який скочувався знову до низу, як тільки сягав вершини. Переносно: "сізіфова праця" — безплідна й виснажлива робота.

СІНЕЗІЙ Киренський (370-413) — філософ-неоплатонік, митрополит Киренський жив у Північній Африці, — автор жартівливого "Похвального слова лисині".

СІР — часте ім'я рабів у римських комедіях, тут ім'я слуги і водночас секретаря на службі у вченого богослова.

СКОТ Іоанн Дуне (бл. 1264-1308) — англійський філософ-номіналіст. Викладав теологію в паризькій Сорбонні (Франція). За своє коротке життя написав багато творів на різну тематику, зокрема, і згадуваний "Кводлібетум", що в перекладі з латини означає "будь-що, що завгодно".

СКОТИСТИ — послідовники Дунса Скота.

СОКРАТ (469-399дон.е.) — визначний грецький філософ і мораліст; проповідував на вулицях і майданах. Про вчення Сократа довідуємося від його учнів Платона і Ксенофонта, бо сам він нічого не записував. Сократ розрізняв дві різних Афродіти (кохання): У рацію (небесну) і Пан-демос (всенародну, тобто земну, повсякденну).

СОЛОМОН (пом. бл. 928 р. до н.е.) — цар Ізраїльсько-іудейської держави (965-928), яка за його правління досягла найвищого розквіту. Соломонові приписують низку творів, що входять до біблії "Пісня пісень", "Екклесіаст", "Притчі" та ін.).

СОЛОН (бл. 638 — бл. 559 до н.е.) один з "семи мудреців" Давньої Греції, афінський державний діяч, знаменитий реформатор, елегійний лірик. [312]

СОРБОННА — назва духовної колегії, заснованої в Парижі 1253 року Робертом де Сорбонном. В XVI ст. була центром католицької реакції.

СОРИТ — термін середньовічної формальної логіки, один із видів складного силогізму.

СОФІСТИ — представники одної з течій у давньогрецькій філософії (V-IV ст. до н.е.), головною метою яких було не відшукання істини, а краса та вишуканість доведення або спростування будь-якої думки.

СОФОКЛ (496-406 до н.е.) — один з трьох найбільших грецьких трагіків, автор "Царя Едіпа" і "Антігони".

СТАРА КОМЕДІЯ — мова йде про так звану давньоаттічну комедію в грецькій літературі, найвизначнішим представником якої був Арістофан. З Бахуса він кпив у комедії "Жаби".

СТЕЛЕН (Сфелен) — друг і соратник одного з героїв Троянської війни — Діомеда.

СТЕНТОР — грецький окличник, учасник Троянської війни. Мав незвичайно сильний голос, що дорівнював 50 голосам звичайних людей.

СТІГІЙСЬКА ДРАГОВИНА — тобто Стікс, через який старий човняр Харон переправляв на човні душі померлих. Стікс античні люди уявляли у вигляді річки або заболоченого озера.

СТОЇКИ — представники одної з головних течій в античній філософії — стоїцизму, що виникла в кінці IV ст. до н.е. Проповідували фаталізм, повну підкору людини долі, відмову од усіх людських пристрастей та почуттів і підпорядкування їх розумові, — риси, що вплинули на формування християнської релігії. Ідеал стоїків — мужність, здатність протистояти життєвим знегодам.

СТОЇЧНІ ЕНТИМЕМИ — ентимеми, притаманні стоїкам.

СТОЇЧНІ ЖАБИ — глузливий епітет стоїків.

СТОЛА — у стародавніх римлян жіноча шата, у пізні століття античності вбрання жерців, Еразм уживає це слово в значенні "священича риза".

СУБСТАНЦІЯ — вічна й незамінна сутність, першооснова всіх речей. Вже в античній філософії нараховували 4 земних субстанції (воду, вогонь, землю, повітря) і п'яту (квінтесенцію) — основний елемент небесних тіл. Така ж думка побутувала і в середні віки.

СЦІПІОНИ — одне з відгалужень патриціанського роду Кор-нелїїв у Давньому Римі. Найбільш відомими його [313] представниками були: 1) Публій Корнелій Сціпіон Африканський Старший (бл. 235-183дон.е.) — полководець у 2-й Пунічній війні, переможець Ганнібала (202 р. до н.е.); 2) Луцій Корнелій Сціпіон Азійський — переможець селевкідського царя Антіоха III; 3) Публій Корнелій Сціпіон Еміліан Африканський Молодший (бл. 185-129 до н.е.) — полководець, захопив і зруйнував Карфаген 146 р. до н.е.

ТАЛЕС (Фалес) Мілетський (бл. 624-547 до н.е.) — грецький філософ, родоначальник античної матеріалістичної філософії; один із семи грецьких мудреців.

ТАНТАЛ — син Зевса, батько Ніоби, цар Аргосу (Греція). За вчинені злочини був покараний богами: стояв у підземному царстві по шию в воді, але не міг втамувати спраги, — як тільки нагинався, щоб напитися, вода відступала; Тантал постійно страждав і від голоду, але гілки зі стиглими плодами, що звисали над ним, відхилялися, як тільки він простягав до них руку. Звідси вислів "танталові муки".

ТАРЕНТ — давньогрецька колонія в Італії. Заснована у VIII ст. до н.е. спартанцями, в 272 р. до н.е. захоплена римлянами. 125 року до н.е. на території Таренту виникла римська колонія Нептунія.

ТАРТАР — за грецькою міфологією, найглибша безодня в підземному царстві, країні померлих, місце кари злочинців.

ТАХО (Тежу) — ріка на Піренейському півострові. Про її золотий пісок згадують античні автори.

ТЕВТ (Тот) — єгипетський бог місяця, винахідник писемності й наук, зокрема математики та астрономії.

ТЕЛЕМАХ — син Одіссея, давньогрецького героя, учасника Троянської війни, один із головних персонажів Гоме-рової поеми "Одіссея".

ТЕНЕДОСЬКА ДВОЛЕЗА СОКИРА зроблена на острові Тенедос, що в Егейському морі, неподалік від Трої.

ТЕОФРАСТ (Феофраст, 372-287 до н.е.) — грецький філософ і дослідник природи, автор "Підручника риторики", учень Арістотеля.

ТЕРСІТ (Ферсіт) — учасник Троянської війни. В "Іліаді" Гомера зображений потворним, зухвалим, язикатим.

ТЕТРАГРАМА ІУДЕЇВ — чотири єврейські літери, що складають один з десяти епітетів бога Ягве, — в перекладі можуть означати "невиразний". [314]

ТИТАНИ — діти Урана-Неба та Геї-Землі, в давньогрецькій міфології — велетні. Воювали з олімпійськими богами, але були переможені Зевсом і скинуті до підземного царства — Тартару.

ТІМОН (V ст. до н.е.) — афінський багатій. Зненавидівши людей, усамітнився. Його ім'я стало називним для людиноненависників ще в античні часи.

ТІМОТЕЙ (Тімофей) — афінський полководець IV ст. до н.е. (пом. 354 р. до н.е.); уславився обережністю, хоробрістю, передбачливістю.

ТІТОН (Тіфон) — у давньогрецькій міфології чоловік богині світанку Еос, яка випросила для нього в Зевса безсмертя, але забула випросити й вічної молодості. Тому Тітон із часом перетворився на старезного діда. В тексті Глупота переплутала кілька міфів.

ТІФОН — див. Тітон.

ТОМА (Фома) Аквінський (1225-1274) — італійський філософ, найвидатніший представник середньовічної схоластики; пристосував філософію Арістотеля до потреб церкви. Вчення Томи стало офіційною філософією католицизму.

ТОМІСТИ — послідовники Томи Аквінського.

ТОМАС МОР — див. Мор.

ТРАСІМАХ (Фразімах) — грецький філософ-софіт (V ст. до н.е.) родом із Халкедону. Ціцерон хвалив його стиль, зокрема, ритміку.

ТРЕТАНЕЛО — танок, що супроводжувався голосом.

ТРИНІЖОК АПОЛЛОНА — див. Аполлон.

ТРИРЕМА — римське судно з трьома рядами весел.

ТРІУМФ — у Давньому Римі вища нагорода полководцю, що полягала у врочистій церемонії вступу полководця з військом до столиці після особливо успішної війни.

ТРОПОЛОГІЧНО — в переносному значенні: образно (мовлене) .

ТРОФОНІЄВА ПЕЧЕРА — оракул Зевса (названа по імені Трофонія, легендарного будівника храму Аполлона в Дельфах). Печера, в якій він був похований, стала відомою, завдяки оракулу: ті, хто вислуховував його, на все життя ставали сумними. За легендою, Трофоній разом з братом Агамедом побудував храм Аполлона в Дельфах, а також скарбницю для царя Беотії (область у Цетральній Греції), залишаючи лише їм відомий таємний прохід, щоб викрасти скарб. Коли під час викрадання скарбу Агамед попав у пастку, Трофоній [315] відрубав братові голову, щоб той не видав його. За це земля в покару поглинула його. На цьому місці утворилась печера з оракулом Трофонія.

ТУЛЛІЙ — див. Ціцерон.

ТУЛУЗЬКЕ ЗОЛОТО. Як розповідає Авл Гелій (III, 9,7), усі, хто одержав частку золота, награбованого в храмах міста Тулузи (Галлія), закінчили життя нещасливо. Переносно: тулузьке золото — неміцне, химерне щастя.

ТУСК, Фуск, Берр — латинізовані родові прізвища лицарів, які вбивали Фому Кентерберійського. Були це: Уільям де Трасі, Реджінальд Фіцурс, Річард де Бретон і Хюгон де Морвіль (останнього Еразм не називає).

УІЛЬЯМ Уорхем — див. Вільям Ворхем.

УЛІСС — див. Одіссей.

УНІВЕРСАЛІ! — філософський термін для позначання загальних понять. Широко вживався в середньовічній філософії і був каменем спотикання у боротьбі номіналістів та реалістів.

ФАБІЙ —див. Квінтіліан.

ФАВОРИН (бл. 85-150) — грецький ритор і філософ-стоїк родом з Арелате (Галлія).

ФАЛАРІД (VI ст. до н.е.) — жорстокий тиран з острова Сіцілії. Про нього писав Лукіан.

ФАЛЕС — див. Талес.

ФАОН — за давньогрецьким міфом, вродливий юнак, улюбленець Афродіти, яка його омолодила. Існувала легенда про нерозділене кохання до Фаона Сапфо, через яке вона скінчила життя самогубством.

ФЕАКИ — міфічний народ, який жив щасливим, безтурботним життям. Про феаків розповідає Гомер в "Одіссеї" (пісні VI-VIII). Пізніше "феак" набрало значення: товстун, пестун, ледар.

ФЕБ — див. Аполлон.

ФЕБРА — в давньоримській міфології богиня пропасниці, лихоманки.

ФЕМІСТОКЛ (бл. 525 — бл. 460 до н.е.) — грецький державний діяч і полководець, вождь рабовласницької демократії в Афінах. Переможець у морській битві коло о-ва Саламіна 480 р. до н.е., де розгромив величезний флот персів. У 471 р. до н.е. був засуджений народними зборами до вигнання. ФЕРСІТ — див. Терсіт. ФЕСТ — місто на південному узбережжі острова Кріт. [316]

ФЕЦІАЛИ — жрецька колегія у Стародавньому Римі, до обов'язків якої належало відправляти обряди, зв'язані з міжнародним правом. Вони оголошували війну, укладали мир, входили до складу посольств.

ФЛОРА — у давньоримській міфології богиня квітів і весни. Пізніше ім'ям Флори стали називати всю сукупність рослин. Зображувалась богиня у вигляді юної, вродливої дівчини з квітами.

ФОМА — див. Тома.

ФОРУМ — майдан у містах Римської держави, на якому відбувались народні збори, ярмарки. Римський форум містився біля підніжжя Капітолію і Палатинського пагорбу, мав загальнодержавне значення.

ФРАНЦИСК Ассізький — італійський богослов, засновник ордену францисканців, або міноритів.

ФУРІЇ — в давньоримській міфології богині помсти. Ототожнювалися з грецькими ериніями. Переносно фурія — розлючена, сварлива жінка. їх зображали старими, сивими жінками в чорному платті з лютим поглядом та зміями у волоссі, змії обвивають їхні тулуби, повзуть по плечах або шиплять у руках богинь.

ХАЛДЕЙЦІ (халдеї) — племена, що утворили разом з підкореними народами Нововавілонське царство (VI ст. до н.е.). Халдейців вважали винахідниками магії та астрології.

ХАОС — у давньогрецькій міфології безмежний простір, який породив Гею-Землю, Ероса-Кохання та ін.

ХАРОН — міфічний човняр похилого віку, що перевозив душі померлих через річки підземного царства.

ХЕРУВИМСЬКИЙ — ангельський, подібний до ангела.

ХІРОН — у давньогрецькій міфології мудрий кентавр, вихователь багатьох грецьких героїв, зокрема Ахілла. Добровільно передав своє безсмертя Прометеєві. По смерті перетворений в сузір'я Стрільця.

ХРЕСТОНОСЦІ — німецький лицарський орден, заснований під час хрестових походів у XIII ст.

ХРИСТОС Ісус — у християнській міфології засновник християнства; нібито помер, розіп'ятий на хресті, а потім воскрес і піднявся на небо. Від його умовного народження ведеться нове літочислення (нова ера).

ХРИСТОФОР — святий православної й католицької церкви. До нього звертались у випадку заразної хвороби. Христофор Святий вважався захисником від раптової смерті. [317]

ХРІЗІПП (бл. 280-205 до н.е.) — грецький філософ, головний представник стоїцизму, глава афінської Стої; був дотепним і вмілим діалектиком.

ХРІЗОСТОМ (Златоуст) Іоанн (347-407) — християнський проповідник, один з отців церкви, святий.

ЦЕЗАР Гай Юлій (100-44 до н.е.) — видатний державний діяч, полководець і письменник Давнього Риму. Убитий внаслідок змови Брутом і Кассієм.

ЦІРЦЕЯ (Кірка) — в давньогрецькій міфології могутня чаклунка, дочка бога сонця Геліоса; персонаж багатьох міфів. Гомер, зокрема, розповідає про те, як Цірцея перетворила супутників Одіссея на свиней, а його самого протягом року тримала біля себе.

ЦІЦЕРОН Марк Туллій (106-43 до н.е.) — видатний римський оратор, державний діяч, письменник, адвокат. Промови Ціцерона вважалися зразком ораторського мистецтва.

ЧОТИРИ ОСНОВИ — чотири першооснови всього сущого. В античній та схоластичній філософії це: вода, земля, вогонь, повітря.

ШАРТРЕЗ — див. картузіанці.

ЮВЕНАЛ Децій Юній (бл.60 — після 127) — римський поет-сатирик; викривав розбещеність панівних класів тогочасного суспільства.

ЮНОНА — в даньоримській міфології богиня — охоронниця жінок, дружина Юпітера. Ототожнювалася з грецькою Герою — дружиною Зевса, храми якої були в містах Аргосі, Спарті, Мікенах та ін.

ЮПІТЕР —див. Зевс.

ЯКІВ — один із святих у християнській церкві, нібито страчений 400 року. Його мощі перебували спочатку в Єрусалимі, а згодом були перенесені до Ватікану (м. Рим).

ЯКОБІТИ (яковіти) — сірійські прихильники християнського релігійно-філософського вчення. Назва походить від Якова Барадая — проповідника цього вчення в Сірії.

ЯПЕТ — син Урана (Неба) і Геї (Землі), батько Прометея та Атланта, у давньогрецькій міфології титан. Разом з іншими титанами Япет боровся проти олімпійських богів і був скинутий Зевсом до підземного світу Тартару.

Йосип Кобів, Володимир Литвинов